

ΑΓΩΝ

A CHSEC XII. Országos Konferenciáján
elhangzott előadások

ΑΓΩΝ

ΑΓΩΝ

ΑΓΩΝ

A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae
Studiosorum Philologiae Classicae
XII. országos konferenciáján elhangzott előadások

Szeged, 2018. május 24.

Szerkesztette:
Kovács István

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-17-0025) valósult meg.

A kötet a *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című NKFI NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2018

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5897-04-7

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte
1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Simon László

Tartalomjegyzék

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
OFFICINA FÖRSTERIANA

CSAPÓ Fanni

Hiteles képi tudósítás Buda 1541-es ostromáról? 9

KAPI Péter

Megjegyzések Pomponius Mela druida és kelta világképéhez 28

MAJOROS Máté

„Előjáték a Szigeti veszedelemhez” avagy az 1556-os magyarországi hadjárat és annak körülményei Wolfgang Lazius művében 39

ORMOS Bálint

„Ezt a Gyönyör tervezte veled...” A római villa művelődéstörténeti jelentősége Publius Papinius Statius költészetében 60

PESTI Gábor

A budai polgárok összeesküvése a Verancsics-hagyaték tükrében 79

ZAKAR Borbála

Állatmotívumok daldisi Artemidóros Álmoskönyvében 89

EÖTVÖS COLLEGIUM
OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA

HORVÁTH Janka Júlia

Két szónoki beszéd Tacitus *Annales*ében –

Hortalus és Tiberius a senatusban 111

KERESZTÉNY Júlia

A mitológia használata Lukianos *Igaz történet* című művében 123

KOVÁCS Dominika

A legenda keletkezése, változatai: Szent Elek legendájának
eredeti története

132

MOLNÁR Zalán

Aristotelés előtti logika mint logikai gyakorlat a szónoki beszédekben 140

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

OFFICINA FÖRSTERIANA

Hiteles képi tudósítás Buda 1541-es ostromáról?*

A 16. század közepe táján I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) hadai egy három éves ostromsorozatban (1540, 1541, 1542) igyekeztek megszerezni a Magyar Királyság „szívét”, Budát, de végül mindhárom ostrom kísérlet a német sereg kudarcával végződött.

A korabeli Európában az 1541-es események, főleg Buda eleste igen nagy visszhangot váltottak ki. Egyrészt Bizánc 1453-as eleste óta nem volt példa rá, hogy a törökök elfoglalják egy keresztény állam fővárosát. Másrészt Budával nem csupán az ország közigazgatási központja veszett oda, hanem egy gazdasági és szellemi-művelődési központ is. A számos szöveges forrás mellett azonban csupán egyetlen olyan képet ismerünk, amely Buda 1541. évi német ostromát ábrázolja. A fametszetet egy nürnbergi művész, Erhard Schön készítette illusztrációként Hans Sachs verséhez. Schön metszete a 16. századi budai városkép őstípusa lett: ez köszön vissza Sebastian

* A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata* – *Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projektje támogatta.

Münster, Georg Braun és Frans Hogenberg, illetve Johann Siebmacher későbbi Buda-ábrázolásain. Nem csoda, hogy a művészettörténeti kutatások középpontjában is a metszet Buda ábrázolása állt, a kép egyéb részleteit csupán az alatta olvasható vers illusztrációjának tekintették.

A történeti forrásként soha nem vizsgált kép fontos adalékokkal szolgálhat ahhoz, hogyan látták és láttatták a Buda elvesztésének okait és a személyes felelősség kérdését a korabeli Európában. A dolgozat első felében az általam használt írott forrásokat kívánom ismertetni, míg a második felében a Schön-metszet ismertetése és az eddigi vizsgálódások eredményeinek rövid összefoglalója után a képet az írott források adataival egybevetve dolgozatomban az alábbi kérdésekre keresem a választ. Helytálló-e a metszetet pusztán a vele együtt kinyomtatott Sachs-vers illusztrációjaként kezelni? Milyen színben igyekszik feltüntetni a metszet a Wilhelm Freiherr zu Rögendorff által vezetett német hadat? Hogyan jeleníti meg a törököket? Megjelennek-e a képen, és ha igen, mennyire hangsúlyos helyen a forrásainkban oly kiemelt szerephez jutó epizódok, mint a budai polgárok árulása, a szultán csele... stb.? Van-e olyan részlete a metszetnek, amely esetleg a metsző képzeletének szüleménye?

Szöveges források az 1541. évi budai ostromról

Buda török kézre kerülése nagy visszhangot vert a hazai és külföldi kortársak között. Német (*Neue Zeitungok*, Hans Sachs elbeszélő költeménye), latin (Paolo Giovio, Szerémi György, Verancsics Antal, Wolfgang Lazius műve), olasz (Antonio Mazza jelentése) és magyar nyelven (*Memoria rerum*, Bornemisza Tamás vagy Tinódi Lantos Sebestyén írása) is keletkeztek erről szóló beszámolók.

A Buda alatt 1541-ben történtek rekonstruálásához alapvetően Szerémi Györgyöt, Istvánffy Miklóst, Bornemisza Tamást és a Verancsics-gyűjteményben fennmaradt *Memoria rerum*ot szokták felhasználni.

Bornemisza Tamás emlékirata, az *Emléközet* magyar nyelven íródott. Szerzője az 1540-es, 1541-es eseményekről ír, főleg azokról, amiknek maga is részese volt. A mű legnagyobb részét az árulás körülményeinek elbeszélése teszi ki. Az emlékirat Ferdinánd-párti szellemben íródott, szubjektív hangvétellű, Bornemisza célja ön maga és társai tisztázása az árulás vádjával szemben.

A *Memoria rerum* egy olyan történeti munka, amely Verancsics Antal hagyatékában hagyományozódott az utókorra. A magyarországi események elbeszélését II. Lajos magyar király (1516–1526) születésétől kezdi és egészen az 1566-os esztendőig meséli el annalista stílusban. A *Memoria rerum* különlegessége, hogy az 1541-es év kapcsán a budai ostrom eseményeinek elbeszélésén túl, még egy oknyomozó kommentárt is beleillesztettek, amely azt kutatja, hogy miért is kerülhetett Buda török kézre.

A latin nyelvű írások közül Szerémi művét, a Verancsicshoz írott leveleket és az *Obsidio Budaet* használtam fel. Szerémi György *Epistola de perditione Regni Hungarorum* (*Magyarország romlásáról*) című történeti munkája, amelyet 1545–47 között Verancsics Antal kérésére írt meg, a *Memoria rerum*hoz hasonlóan nagyobb korszakot ölel fel: a magyarországi eseményeket V. László magyar király korától (1456) Esztergom török ostromáig (1543) mondja el. A források közül ez a munka az, amelyik a legnagyobb forráskritikát igényli, hiszen Szerémi célja az volt, hogy érdekfeszítő történetekkel gyönyörködtesse olvasóit, sokszor az általa lejegyzett eseményekről keringő korabeli pletykákat írta le mindenféle kritika nélkül, ezért sokszor hibás vagy hiteltelen történeti adatokkal szolgál.

A Verancsics Antalhoz írt levél, az *1541-ki budai veszedelemről* és a *De obsidione Budensi* címet viselő leveleket Izabella királyné

servitora írta Verancsicsnak. Az előbbi levél egy rövid, formális bevezető után rátér a történetek elbeszélésére. Az ostrom fontosabb eseményeiről, a szultáni sátorban tett látogatásról ad hírt Verancsicsnak a levélírója. A második levél sokkal rövidebb az elsőnél, nincs semmiféle bevezetője, rögtön az események leírását olvashatjuk. Ez a szöveg szorosabban koncentrálna a német ostrom eseményeire, a történetek elbeszélése pedig ott ér végét, amikor megérkezik a török felmentő sereg.

Szerémi mellett egy másik latin nyelvű történeti munkát is használtam, melyet Verancsics Antalnak tulajdonítanak. A mű címe: *Civitatis Budae longa obsidio*. A kézirat az OSZK Kézirattárában a Quart. Lat. 511-es jelzeten található meg. A szöveg elején a szerző röviden és nagy vonalakban összefoglalja a mohácsi csata (1526) és 1541 között történt fontosabb eseményeket, majd rátér műve igazi tárgyára, Buda ostromaira. Az összes forrás közül ez tárgyalja legrészletesebben az ostrom eseményeit, szinte napról-napra követhetjük az eseményeket (a támadók, a védők rohamai, az egyes falszakaszokat ért sérülések... stb.), a kézirat lényegében egy ostromnapló. Olyan új információkra tehetünk szert a történeti munkából, mint például: május 1-én Perényi Péter a város falain kívül csaknem három órán át tárgyalta sikertelenül Fráter Györggyel és Batthyány Orbánnal, ugyanis Fráter Györgyék nem voltak hajlandók átadni Budát, különféle indokokkal kitértek a kérés teljesítése elől. A május 26-án a király kerteknél lezajlott csatáról is megemlékezik a mű szerzője. A főszöveg előtt és után egy-egy ajánló levél szerepel. A leveleken (csak úgy, mint a történeti munkán) erősen érződik a Szapolyai-párt iránti elfogultság, a szerző igyekszik felmenteni Fráter Györgyét a vád alól, hogy vétkesek Buda török kézre kerülésében. Az *Obsidio Budae* szerzője egyértelműen ellenséggként tekint a németekre, a Szapolyai-párt szemszögéből láttatja az eseményeket, ezzel szemben Hans Sachs elbeszélő költeménye (amelyet szintén forrásként használtam a hozzákészült Schön-képpel együtt) egyértelműen

a német birodalmi közönség álláspontját jeleníti meg, a Habsburgok szemszögéből láttatja a történeteket.

Hans Sachs nürnbergi költő 1541-ben a német sereg Buda alatti sikertelen ostromát egy tizenöt versszakból álló költeményben énekelte meg, melynek címe: *Ein ware Contrafactur oder verzenchnus der Königlichen Stat Ofen in Ungern jr. belegerung sampt dem unglückhafftigen scharmuetzel des pluturstigen Türcken mit dem Königlischen heerleger im September des 1541 jars.* A vers in medias res kezdődik: hosszas előcsatározások után a török sereg augusztus 20-án nagy erővel támadást indított vízen és szárazföldön, amelynek eredményeként a sziget és a hidak, valamint a cseh sánc a kezükre került. Eközben Pestről három harci hajó indult német katonákkal megrakva a török sereg ellen, két török hajót megtámadtak, a szigetet visszaszerezték, az ellenséges katonákat visszaverték, sok százat meg is öltek közülük. Majd azt olvashatjuk, hogy a török sereg százával ölte az ellenséget, eközben a németek a Dunán át siettek átkelni Pestre, sokan vízbe fulladtak, az ágyúktól eltalált hajók felfordultak. A török sereg még az éjszaka folyamán elfoglalta a hegyet és a német tábor felé indult. Majd megismétli, hogy a menekülő németek közül sokan vízbe fulltak, miközben igyekeztek a túlsó partra átjutni, aki nem fulladt vízbe, azt később a törökök végezték ki. Miután Buda alatt sikerrel jártak, a török sereg áthajózott a pesti oldalra és bevette a várost szeptember 22-én. Pestet feldúlták, a nőket, gyerekeket lemészárolták, a német sereg maradéka menekülni próbált, de nem jártak sikerrel. Ezt követően két versszakon keresztül egy felsorolás olvasható arról, hogy miket zsákmányoltak a törökök. A vers utolsó két versszakát Sachs azzal zárta, hogy a török Isten büntetése a keresztények eddigi bűnei miatt, ám ha megtérnek Istenhez és bűnbánatot tartanak, akkor megszabadulhatnak a török uralomtól. A vers végén a költő monogramja (H. S.) után a kiadó neve (Steffan Homer) és a kiadás helye (Nürnberg) olvasható.

Tehát a költemény nem a több hónapos ostromot énekeli meg, hanem annak utolsó epizódját, a Habsburg-sereg pusztulását. A forrásokkal egybevetve megállapítható, hogy ennek kapcsán hitelesen tudósít az eseményekről.

Fontos még megjegyezni, hogy a Sachsnál megénekelt események (az Ónos-szigetnél és a Gellérthegynél vívott csata, a sereg megsemmisülése és végül Pest elfoglalása) csupán a Schön-metszet jobb oldalán szerepelnek. Tehát a kép egészét nem tekinthetjük a Sachs-vers illusztrációjának, hiszen a baloldalon olyan eseményeket metszett meg a művész, amelyet az elbeszélő költemény nem említ, és amelyek időben is korábban játszódtak le.

Az 1541. évi budai ostromról készült Schön-metszet

A korszakban (16. század) rendkívül megszaporodtak a város- és ostromképek. Ezek többnyire nagyméretű, több dúcra nyomtatott metszetek, amelyek egylevelés nyomtatványok, tehát nem kötetben jelentek meg. Az ostromképek sorában olyan alkotásokat láthatunk, mint például Sebald Beham képe az 1529-es bécsi ostromról vagy éppen Erhard Schöne, emellett érdemes még Schön Kőszeg ostromát, valamint Münster ostromát ábrázoló képeit is megemlíteni. Pest-Buda ostromairól készült metszetek között Schön az 1541-es ostromról készült fametszetét, Virgil Solis 1542-es pesti ostromot ábrázoló fametszetét és Enea Vico rézmetszetét kell kiemelnünk. A továbbiakban a Schön-metszettel szeretnék részletesebben foglalkozni.

A már említett Hans Sachs-költeményhez, amely Buda ostromát és a német sereg pusztulását énekeli meg, Schön egy 366 mm széles és 1475 mm hosszú képet készített, amely öt különálló, de egymással összefüggő részből áll. A képet körben fekete szegély veszi körül, a felső részen olvasható a kép címe, amely megegyezik a Sachs-vers címével. A kép alatt pedig Sachs verse olvasható az utolsó

sorban a kiadót megjelölve, eszerint Steffan Homer adta ki Nürnbergben. A fametszetről egy egykorú, színezett példányt őriznek a bécsi Albertinában. Bár több egykorú példány nem maradt fenn, azonban az eredeti dúc igen, ezt felhasználva a 19. században levonatokat készítettek a képről.

Schön munkája 16. századi budai városképeknek az őstípusa lett. Schönt másolta Sebastian Münster az 1552-ben megjelentetett *Cosmographiában* kiadott kisméretű és kizárólag a királyi várat ábrázoló képe, Georg Braun és Frans Hogenberg *Civitates orbis terrarum* című 1572-ben kiadott művében található budai városkép, illetve Johann Siebmacher 1578-as képe is. Nem csoda tehát, hogy a művészettörténészek a Schön-metszetet kizárólag Buda ábrázolása kapcsán vizsgálták meg. A hely szűkössége miatt nincs időm erről részletesebben beszélni, csupán a következőt emelném ki ezzel kapcsolatban. Buda ábrázolása nem teljesen felel meg a valóságnak, mint ahogyan Pesté sem, ennek oka oka részben a pontatlan helyszíni rajz lehet, részben pedig az, hogy azért, hogy az ostrom menetét minél jobban szemléltesse, bemutassa, több szögből is láttatnia kellett a dolgokat. Tehát Schön az események megragadására törekedett és nem a város precíz ábrázolására. A városképnél több kiemelkedő pont látható, felettük felirat (például *Maria Magdalena, S. Sigmund*), ezek mindegyike helyes topográfiai szempontból és valószínűleg a könnyebb beazonosíthatóságot szolgálták. A városkép mellett a német és a török tábornál olvashatók még feliratok, illetve egy helyen a városfal alatt egy viszonylag hosszabb írás (*die mawr abgeschoffen und ein zaun drum gemacht*) található.

A metszetet szemlélve balról jobbra haladva egyre mozgalmasabb kép tárul a néző szeméi elé. A kép baloldalán nem zajlik semmiféle hadművelet, de a korábbi ostrom nyomai jól látszanak (például omladozó várfal vagy a mezőn heverő halott német katonák teste). A metszet bal oldalán nagy üres terek láthatóak, a bal sarkot nézve a katonaélet idilli képe rajzolódik ki a szemünk előtt. A néző figyelmét leginkább

a metszet közepén és jobb oldalán zajló harcok ragadhatják meg. A kép közepe táján a következő jelenet elevenedik meg. Egy kert fala előtt várakozó, egymással beszélgető katonák egy csoportja). Az egyik ilyen beszélgető párosnál mintha összetekert papír lenne. Talán az a bizonyos *Pacta Ungarorum* (Bornemissza említi, hogy az *Emléközet* megírásánál, még nála van az a szerződést, amit a magyarok Roggendorffal kötöttek)? A harcosok másik része épp a fal bal sarkánál lévő kapun keresztül megindul a kert belseje felé, ahol tűzharc bontakozik ki az ostromlók és a várvédők között.

A király kertektől jobbra a felmentő török sereg és a Budát ostromló német sereg közötti mozgalmas szárazföldi és vízi csata látványa tárul a néző szeme előtt. A képrészlet háttérében a Dunán felfelé úszó hajókat és csónakokat figyelhetünk meg, amelyeket a németek a pesti oldalról és a folyón található két kis szigetekskéről lőnek, két hajót sikerült is elsüllyeszteniük. A folyót vízen lebegő halott katonák töltik meg. Láthatjuk, ahogyan a sáncokkal jól megerősített német táborba beözönlenek a törökök gyalogos és lovas katonái, és akit érnek, levágnak. A tábor több pontján harcra kerül a sor, közben a németek a földsáncból kiépített lőállásaikból ágyúzzák a törököket, akik viszonozzák ezt. A tábor a Gellérthegy (hegyoldalon *Gerhard berg* felirat szerepel) tövében terül el. Míg a hegy tövében az imént leírt események zajlanak, addig a hegygerincen két német katona a várat ágyúzza, alattuk fegyveresek egy csoportja figyel és vár. A hegy tövében bal oldalt a Dunához közel *Bad* felirat szerepel, valószínűleg a mai Rudas-fürdőt jelölve ezzel.

A metszet háttérében felül Pest városa látható, amit kőfal vesz körül, és öt toronyszerű kiemelkedés tarkítja a városképet, amelyek közül kettő a déli sarokbástya tornya. A budai városképpel ellentétben itt nincsenek feliratok az épületek felett. A pesti oldal ábrázolása fiktív, éppen azt a pillanatot ábrázolta a művész, amikor török katonák két oldalról szorongatják a várost, az egyik csapat mintha éppen a városkapun át törne be.

A metszeten a két ellenfél tábor a jól elkülöníthető, egyrészt a sátrakon található címereknek, másrészt a feliratoknak köszönhetően. A németek tábor a szétszórtan helyezkedik el, a huszárok és lovasok tábor a szerzetesek kertje alatt, a másik nagyobb tábor a fővezéri sátorral együtt a király kertek alatt, az Ördög-ároktól nem messze. A harmadik és egyben a legjobban megerősített tábor a Gellérthegy tövében fekszik. A török tábor L alakban helyezkedik el a metszet jobb sarkában. Egyik végpontja nem messze található a németek táborától, a kettőt egy kis domb választja el, másik végpontja a Duna.

Képkronika versus művészi fikcionalitás

Schön metszetét eddig senki sem vizsgálta abból a szempontból, hogy a rajta ábrázolt események mennyiben a művészi fikció termékei, mennyire tekinthető a kép forrásnak Buda 1541-es német ostromához. Ennek valószínűleg egyrészt az az oka, hogy a metszetre kizárólag úgy tekintettek, mint Sachs elbeszélő költeményének illusztrációjára. Másrészt az eddigi, az ostrom kapcsán általában hivatkozott írott források (Bornemissza, Istvánffy, Szerémi és a Memoria rerum) kevés információt közöltek magáról az ostrom menetéről, tehát nem volt olyan releváns szöveg, amellyel össze lehetett volna vetni a képet. Ezt a hiányt az *Obsidio Budaenak* sikerült pótolnia. A dolgozat további részében tehát a Schön-képet abból a szempontból kívánom elemezni, hogy a látottak mennyire tekinthetők hitelesnek a szöveges források tükrében.

Általánosságban elmondható Schön ostrom-ábrázolásairól, hogy realisztikusabbak és/vagy részletgazdagabbak a kortársaiénál. Lásd például az 1529-es bécsi ostromról készült két képet, amelynek egyikét Sebald Beham, a másikat Schön készítette. Beham képéről első ránézésre nem mondanánk meg, hogy egy ostromot jelenít meg. Az alkotás szinte egy fantasy könyv illusztrációjának tűnik Schön képe

mellett. Vagy Pest és Buda ostromainak kapcsán Schön 1541-es budai ostromról készült és Enea Vico az 1542-es pesti ostromról készült metszete közötti különbségek is szembetűnőek. Vico képe inkább egy metszethez készült vázlat benyomását kelti. Rendkívül sematikus jeleníti meg az ostromot. A kép bal alsó sarkában néhány, töltéssel körbevett sátrat láthatunk, ez lenne a német tábor. De nem csak az ostromlók tábora, de Buda és Pest városának ábrázolása is vázaltszerű, sematikus (pár épületet kőfallal vesz körül) és a valóságot nem tükrözi vissza. A városábrázolásnál még a kötelező zsáner elemekkel (például az ágyúzások miatt megrongálódott falszakaszokkal) sem találkozunk Ezenkívül maga az ostromábrázolás is kifulladásig annyi, hogy két csapat fegyveres összecsapását rámetsette a képre Vico. Ezzel szemben Schönnél egy sokkal mozgalmasabb, az ostrom több mozzanatát bemutatni igyekvő metszetet látunk. De vajon a budai ostromról készült kép valóban realiztikus vagy csak részletgazdagabb és ezért hat realiztikusnak?

A fenti kérdés megválaszolása előtt fontos leszögezni a következő tényt. Az 1541-es ostromot ábrázoló alkotásnak kizárólag a jobb oldala, amin Roggendorf seregének augusztus végi vereségét metsették meg, illusztrálja a metszethez tartozó Sachs-versben leírtakat, mintegy elősegítve a költemény könnyebb értelmezését, elképzelését. Bal oldalon az ostrom korábbi szakaszában megesett történeteket láthatunk. Tehát a metszetet már csak azért sem kezelhetjük kizárólagosan az alatta levő Sachs-vers illusztrációjaként, hiszen a nürnbergi fametsző egy ostromfolyamatot igyekezett bemutatni, nem pusztán csak annak utolsó felvonását.

A művészettörténészek Schön alkotását pusztán illusztrációként kezelve, a kép alsó terében található feliratokat zsánerfeliratoknak és a tábor és az ostrom egyes jeleneteit zsánerképeknek vélték (lásd: vadászatról visszatérő vagy a lovával ugrató katona alakja, kockázók németek, táborban ételt főző asszonyok, megrongálódott falszakaszok... stb.). Véleményem szerint azonban érdemes mégis vizsgálat

alávetni, mert több rejlik mögöttük, mint a művészi képzelőerő szabadjára engedése. Az ostromló sereg táborja jól beazonosítható, az egyik a Gellérthegyen, a másik a Madár-hegyen terül el, amely egybecseng a szöveges források állításaival is. A német tábor kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a kép baloldalának német táborja az augusztus 20-a előtti német tábor képe. Hiszen a szultáni sereg közeledésének hírére Roggendorf a sereget a Gellérthegynél fekvő táborba vonta össze, tehát addigra a fővezéri sátor és az egyes alakulatok is bizonyosan átköltöztek oda. A feliratokat szemlélve szembetűnő a különbség a németek és a törökök táboránál található feliratok mennyiségében. Míg a törökök táboránál csupán a *das Türkisch leger* felirat olvasható, addig a német tábor különböző pontjain nyolc feliratot helyeztek el. Azt nem tartom valószínűnek, hogy ezekből teljes bizonyossággal kijelenthetnénk, hogy a fővezéri sátor itt feküdt, ezt és azt a táborrészt ez és az a nemzet védte. De abból a szempontból mégis forrásértékűek, hogy pontosan tájékoztatták a korabeli közönséget a német sereg összetételéről, nem hallgatva el, hogy abban németek mellett, cseh zsoldosok (erre utal a *Bemisch rundel* felirat) és magyar huszárok (a metszet két helyén is szerepelnek *hussern wach* szavak) is harcoltak. Illetve a kép metszője a fővezér nevét is fontosnak tartotta tudatni az olvasóközönséggel. Ezzel szemben a török oldalt egységesen kezeli, nem emel ki semmilyen alakulatot, nemzetet, amely velük szövetségben harcolt volna, de még a török sereget vezető hadvezér vagy a szultán nevét sem írta oda semelyik díszesebb sátor mellé. Ennek oka abban keresendő, hogy a vers és a metszet a birodalmi sereg harcosainak vitézi helytállásának akar emléket állítani, a törököket pedig, mint a bűnös keresztény világra mért isteni büntetést, átkot ábrázolja. A törököknek mint az isteni büntetés toposzaként való ábrázolása mellett akár még propaganda célból is ábrázolhatták egységesnek a törököket. Az egységes török sereggel szemben egy egységes keresztény sereg áll szemben. A kép mintha azt hirdetné, hogy I. Ferdinánd magyar (1526–1564) és

fivére, V. Károly német–római császár (1530–1556) erőiket egyesítve, egy nemzetek feletti keresztény sereget verbuválván vették fel a harcot Buda védelméért a „pogány” török ellen. Hiszen a metszetről nem derül ki, hogy a törökök oldalán a volt ellenkirály, Szapolyai János magyar király (1526–1540) szintén keresztény katonái, is ott harcolnak, ahogyan az sem derül ki, hogy Buda várában ekkor még nem a török, hanem az ellenkirály hívei tartózkodnak.

Még zsánerképek gondolatkörnél maradva, vizsgáljuk meg a várfalat. Első ránézésre úgy tűnik, hogy a sérült falszakaszok és omladozóban levő bástyák képe az ostromképeken megjelenő tipikus ábrázolások. Az *Obsidio Budaet* olvasva viszont a következőkről szerezhetünk tudomást:

Arbitrabamus arcem artificosam et valde pulchram, ubi puer regius cum regina erat, confringere velle, sed crastina lux animum hostium nobis indicavit. Hora enim sexta post lucis exortum novem magnis bombardis per totam diem sine intermissione sonantibus arcem inferiorem, quae aquarum dicitur, concusserunt... Nono Maii civitatis moenia circa portam Iudeorum et circa domum dominorum Banfy immo a porta arcis usque ad domum dominorum capitularium Sancti Sigismundi, et aliquot diebus post sequentibus solo aequaverunt ac usque ad fundamentum dirruerunt. Ita, ut latissimus ingredientibus videbatur accessus, si non replecione aggerum de nocte constructa fortiora erigebantur moenia. Nec hoc contenti duas turres arcis Buzgan vocatas, unde nonnihil periculi illis dabatur, deiecerunt, sed et pinnacula arcis pulcherrima ex parte montis dirruerunt, moenia circa arcem Kewlduswar nominatam contriverunt, turrim Stephani pulchram multis iaculationibus deiecere attentarunt... Iubet bombardas afferi, et moenia civitatis circa cimiterium Divae Virginis et domum Cartusianorum usque ad moenia Sancti Nicolai deiecerunt...

Ha a metszet Buda ábrázolását egybevetjük a középkori Buda alaprajzával, akkor kiderül, hogy a leomlott falszakasztól balra található négyszögalakú kiszögélés, amely előtt egy szekér áll, a Zsidó-kapu. Továbbá a metszeten a városképnél a Szent Zsigmond felirat szerepel a leomlott falszakasz környékén. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a falszakasz az előtte levő felirattal (*die mawr abgeschoffen und ein zaun drum gemacht*) nem a látvány élethűbbé, valósabbá tétele miatt szerepel a képen, hanem szöveges forrásokkal alátámasztható valós eseményt örökít meg.

A „magyar forrásokban” kiemelt helyen szerepel a budai polgárok árulása, de mi a helyzet a metszettel. Valahol egy (apró) jelenetben látható ez a történetyszál, vagy sem? Talán a már említett király kertenél játszódó jelenet és a szerződést szorongató katonák jelenítenék meg a budai polgárok árulását, annak ellenére, hogy a helyszín egyértelműen nem a Boldogasszony-templom temetője és a Szent Mihály-kapu környéke (hiszen azok a másik oldalon vannak, ezért a képen nem látszódhatnak)? A helyszín cserére találhatunk logikus magyarázatot. A kép nyugati nézetből ábrázolja Budát és nem keleti nézetből, azaz a Duna felől, tehát ha Schön láttatni akarta a történeteket, akkor azt csak úgy tudta, ha a forrásoknak és a valóságnak ellentmondva a nyugati oldalon levő helyre metszi meg. Ám mégsem hagyott nyugodni, hogy ha valóban ez történt, akkor miért tartotta fontosnak a művész felirattal pontosítani a helyszínt. A szöveges forrásokat újra átolvasva a következő sorokra bukkantam:

Circa festum Ascensionis Domini ad hortum regium infra arcem (vile opus ad conservandum) de nocte irruerunt, primam ut ibi experirentur fortunam, sed ne eo quidem potiti vacui discesserunt, cum amplius quam tria milia eorum, nostrorum vero non amplius quam centum fuerunt pro custodia. In secunda nocte magna clade a nostris cepta, hortum nostri illis concesserunt, quod nobis nec prodesset, nec obesset maxime.

Tehát Schön az árulást nem, de a király kerteknél történt összeccsapást, a németek hadi „sikerét” megörökítette. Ez után a szerződést kezükben tartó katonák képet is megvizsgáltam nagyobb felbontásban, hogy megbizonyosodjam, az árulásra ilyen módon esetleg utalhat-e a kép. A felnagyított képrészleten már jól kivehető, hogy irattekercsről szó sincs, csupán két poharával koccintó zsoldos alakját látjuk. Tehát a budai polgárok tettére, még olyan burkolt formában, mint egy szerződést szorongató német katona, sem tett célzást a metszet készítője.

A következőkben a metszet legmozgalmasabb jelenetének realitását vegyük górcső alá. Az augusztusi eseményeket (20-án ádáz küzdelem dúlt a török és cseh csapatok között az Ónos-sziget feletti uralomért, 22-én a török és a velük szövetséges magyar csapatok elfoglalták a Gellérthegyet, ahová akkora visszahúzódtak Roggendorf csapatai, a hegy megszerzésével egyidőben lekasabolták a menekülő német sereget) elég hűen visszatükrözi a Sachs-vers is és a Schön-metszet is. Igaz, hogy némelyik történés utalásszerűen jelenik meg, a metsző már részben a néző képzelőerejére is hagyatkozik. Gondolok itt a sziget birtoklásáért dúló harcra, amelyet csak sugalmaz a kép. Mindössze csak annyit látunk, hogy az Ónos-szigeten német típusú ruházatot viselő őrcsapatok ágyúikkal a Dunán felfelé úszó török hajókat veszik célba, néhány hajót sikerült is elsüllyeszteniük. Ezzel szemben a Gellérthegyen esett dolgok megmetszésénél szinte érezni lehet a képből áradó feszültséget, a háttérben is jól kivehető a holttestekkel megtelt folyó.

Végezetül a metszet háttérében megjelenő pesti ostromra kell ki-
térnünk. Az 1541. évi ostrom egy korai és dicsőséges (1541 tavaszán még Ferdinánd kezén maradt Pest, a várost védők sikeresen ellenálltak a török ostromnak) vagy kései és csúfos vereséggel végződő pillanatát láthatjuk a kép háttérében? Az biztos, hogy ez a jelenet is a realitások talaján áll. Bár a kortárs szöveges források rendkívül szűkszavúak a pesti eseményeket illetően, csupán a Memoria rerumban történik

utalás rá egy-egy mondat erejéig. A tavaszi hadműveleteket illetően csak ennyit olvashatunk: *„husvitra kelve, Mehmet beg megszállá Pestet az nímetekre, de nem veheté.”* Az augusztus 22-i események kapcsán a következők szerepelnek: *„Igazat mondok, uraim, hogy az mi ember hala meg az táborban, kiket levágának, és az kik futásokban az Dunában veszínek, és kiket Pestben levágának, többen vótanak 16,000 embernél, kinek az magyarok Budában sokan örülinek.”* Mivel csak annyit látunk, hogy török csapatok igyekeznek bevenni a várost, így mindkét verzió szóba jöhet. A pontot az „i”-re Hans Sachs verse teszi fel, ugyanis a vers végén a költő a törökök Pesten elkövetett kegyetlenkedéseit énekeli meg. Tehát a háttérben lényegében a Habsburg-sereg pusztulásának utolsó momentumát metszette meg Schön.

A fentiek értelmében kijelenthető, hogy a metszet birodalmi nézőpontból láttatja az eseményeket. A német sereg hadi tettei („sikeres területszerzés”, katasztrofális vereség) állnak a középpontba. Továbbá Schön alkotását nem kezelhetjük pusztán a vers illusztrációjaként, hiszen sokkal többet mutat meg a budai ostromból, mint Sachs elbeszélő költeménye. Bár bizonyos pontatlanságok előfordulnak a képen, mégis összességében nézve hitelt érdemlően, valóságghűen metszette meg Erhard Schön a Buda alatt 1541-ben történeteket.

Összegzés

Korábban a Schön-metszettel kapcsolatos kutatások középpontjában a metszet Buda-ábrázolása állt, a kép egyéb részleteit csupán az alatta levő vers illusztrációjának tekintették. Dolgozatomban ezzel szemben az vizsgáltam meg, hogy tekinthetünk-e a képre mint lehetséges képkrónikára, amely az 1541. évi budai ostrom folyamát valóságghűen ábrázolja.

Kutatásaim bebizonyították, hogy nem helytálló Schön alkotását csupán a Sachs-vershez készített illusztrációként kezelni, hiszen

csupán a kép jobb oldalának jelenetei azok, amelyek Sachsnál is szerepelnek. Bal oldalt olyan eseményeket ábrázolt a metsző, amelyek a nürnbergi költő művében nem is kerülnek említésre, illetve időben a megénekelt történetek előtt zajlottak.

Emellett arra is rávilágítottam, hogy eddig nem is nagyon volt olyan releváns szöveges dokumentum, amellyel össze lehetett volna vetni a képen látható ostromjeleneteket. Buda kapcsán az 1541-es eseményeket illetően a legtöbbet hivatkozott kortárs források (Bor-nemissza, Szerémi és a *Memoria rerum*) kevés információt közölnek magáról az ostrom menetéről, de egy eddig még kiadatlan forrás, az *Obsidio Budae* kitöltötte ezt az űrt. Ugyanis a történeti munka afféle ostromnapló, amely szinte napról napra végigköveti az 1541-es ostrom történéseit. Segítségével lehetővé vált, hogy bebizonyítsam, a kép olyan részletét, mint például a Zsidó-kapu környékén levő leomlott és földsáncsal megerősített falszakasz, nem tekinthetjük pusztán az ostromábrázolásokkor szokásos zsánerképnek. A metsző nem véletlenül metszette az adott helyre, egy megtörtént, valós állapotot örökített meg ezzel.

Bár a Schön-képen az ostrom folyamatának megjelenítése kapcsán előfordulnak zsánerjelenetek (kockázó németek, vadászatról visszatérő katona), illetve egy-két pontatlanság, de azt nem lehet mondani, hogy az egész koncepció kizárólag a művész fantáziájának szüleménye. A főbb jeleneteket illetően bebizonyosodott, hogy azok forrásokkal alátámasztható, valós és megtörtént eseményeken alapulnak.

A fentiek alapján, véleményem szerint az 1541. évi budai ostromot ábrázoló metszet tekinthető képkronikának, egy olyan képi tudósításnak, amely az 1541-es eseményeket birodalmi nézőpontból jelenít meg, azaz a Habsburg-sereg haditetteit állítja a középpontba. A Schön-metszet így megbízható képi forrása Buda 1541. évi ostromának.

Bibliográfia

- 1504–1566. *Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)*. sajtó alá rend., és jegyzeteket írta: BESSENYEI József, Békéscsaba, 1981
- BORNEMISZA Tamás: *Emléközet*. In: Magyar Emlékirók 16-18. század. Budapest, 1982
- GÖDÖLLE Mátyás: Buda és Pest 1541/42. évi ostromainak ábrázolásai. In: *Tanulmányok Budapest múltjából 47.*, Budapest, 2017, 165–196.
- KELÉNYI B. Ottó: Erhard Schön magyar vonatkozású metszetei: Különös tekintettel Buda 1541. évi ábrázolására. In: *Fővárosi Könyvtár évkönyve II*, Budapest, 1932, 33-52.
- KREMMER Dezső: Pest - Budát ábrázoló német metszetek. In: *Budapest régiségei X.*, Budapest, 1923, 81–215.
- MIELKE, Ursula: „Schön, Erhard” In: *Neue Deutsche Biographie 23* (2007), 374–375.
- SUGÁR István: *A budai vár és ostromai*. Budapest, 1979
- SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1979
- VÉGH András: A középkori várostól a török erődig: a budai vár erősítéseinek változásai az alapítástól a tizenötéves háborúig. In: *Budapest Régiségei XXXI.*, Budapest, 1997, 295–312.

Erhard Schön fametszete az 1541. évi budai ostromról (részlet)

Forrás: KELÉNYI 1932

So kommt dem unglückseligen Erbsinnend des blutigen Tiers mit dem königlichen Heer im September des 1541-Jahrs.

Das er gewaltig an nam
Schelphau an das volser kam
Daher wolffen noch nider farn
Die von Züchten außgelaßn waren
Ihrer zeit wart in das volser ein fluoch
Der fien lehen zu iren fuch
In fchloßman und elenit er auß
Zuch zu fuch in die Zeyte faren

Vetter geschick auß redern vntzich
 Du mußt zu vnsen vntzich
 Auch mit puluer auß fassoch runnen
 Du hasten vnd frage koch gemuhen
 Kuch wagen vnd vil geschet
 Hroß vorr auß lauter gant vnd gett
 Vnd um iren vnd huanstigen tag
 Exentien mach der mußraa

Sind die Thüren auch wider stant
 Und die star pest auch ein gemunt
 Vil volck darin wider gefaren
 Jede stund man und frauen
 Es gab vil volck gar die stuch
 A. anders stant kein sein versuch
 Nym schulten doch mit stuch sol
 Wunders tauffent vor al

Dem Türcken haben gemeinen schaden
Der aller Eyll voll Gott geraden
Der Türc der plündert peß die stat
Vil samstans güter end hausrat
Des Königs geßin große sum
Auch grosser hausrath er auch num
Safft den stadt ben der meins gemüth
Und mit puluer vierpundert thummen

Vierhundert feur faget vnd pfel
Vng hundert toll twegen mit al
Denzelch nit Wein sechs hundert f
Al mels vnd habern ober das
Mit speiß geladen vng groffer schiff
Ein schieff mit geschütz er auch begert
Darauff ein groff schid toll artillerie
Zuch ellich nitrit schieff darvng

Was der Tharf als hat vor feinem
So haben reir Schaden grunnen
Got fetes in feim rich gellaget
Mit wolons Got pillichen plaget
Wu der fcharffen Euten des Tharf
Woll reir ge mit buß vollen weiraffen
Wie freuntlich vns Got pie und loch
Noch pleib reir in der hand verfocht

Kernen wir uns aber zu im
 Und spien puß nach seiner stim
 Er weilt die Tütschen ruent tene
 Bald verffen in das heilich Feuer
 Das sint kinder machen frey
 Von der Tütschen tyranny
 Sempst aller not vnd vngemachs
 Das reuscht vus vo Nürnberg
 Erstlich Feuer zu Nürnberg

Erreicht man so zum Beispiel 2,0
Erreicht man so zum Beispiel 2,0

KAPI Péter

Megjegyzések Pomponius Mela druida és kelta túlvilágképéhez

A Kr. u. 1. század közepén alkotó földrajzíró, Pomponius Mela *de Chorographia* című munkájában rendkívül értékes és korszerű információkat közöl a galliai druida papokról. Mivel azonban a szerző több állítása is egyezéseket mutat Caesar *de bello Gallico* című művével, többen úgy vélik, hogy Mela csupán Caesart másolta a *de Chorographia* druida-képének megalkotásakor, és valójában semmivel sem tudott többet a kelta papokról annál, mint amennyit kiolvashatott Caesar munkájából. Ez az értelmezés viszont több okból is téves lehet. Mela a kelta papokról az alábbiakat állította (Mela 3. 2. 18-19):

A (gall) népek büszkék, babonásak, sőt egykor még annyira kegyetlenek is voltak, hogy azt hitték, az isteneknek a legjobb és legkedvesebb áldozat az ember. Az eltörölt vadságnak megvannak még a nyomai: bár a gyilkosságtól tartózkodnak, mikor az isteneknek ajánlott áldozatokat az oltárhoz veze-

tik, megcsonkítják őket. Megvan azonban a saját ékesszólásuk, és vannak druidáik, akik a bölcsességet tanítják. Ezek azt állítják, hogy ismerik a föld és világ nagyságát és alakját, az ég és a csillagok mozgását és azt, hogy mit akarnak az istenek. Titokban és hosszan, mintegy húsz éven keresztül, sok mindent tanítanak népük legnemesebb tagjainak, vagy barlangokban vagy félreeső erdőkben. Azokból, amiket tanítanak, csak egy dolog vált ismeretessé az emberek között, azért, hogy jobbak legyenek a háborúkban: a lélek örök és van egy másik élet a másoknál. Így a halottakkal elégetnek és elásnak az élők számára hasznos tárgyakat is.

A *de Chorographia* idézett szakaszaiból egyértelműen kiolvasható, hogy Mela korában a kelta papok már nem mutattak be emberáldozatokat. Ezen a téren tehát Mela részletesebb és pontosabb Caesarnál, aki munkájában még meglévő szokásként hivatkozott az emberáldozati szertartásokra (vö. Caes. *Gal.* 6. 16: *qui sunt adfecti grauioribus morbis quique in proeliis periculisque uersantur, aut pro uictimis homines immolant aut se immolatuos uouent*), noha Caesar korában a gallok már nem feltétlenül mutattak be efféle áldozatokat. Ettől függetlenül az áldozatokat megcsonkító szertartások említése miatt Strabón és Diodóros Sikeliótés állításai alapján továbbra is azt kell feltételeznünk, hogy Mela korában a druidák a kelta hagyományoknak megfelelően még részt vettek ezeken a szertartásokon (vö. Strabón 4. 4. 5: *ἔθιον δὲ οὐκ ἄνευ δρυϊδῶν*; Diod. 5. 31. 4: *ἔθος δ' αὐτοῖς ἐστὶ μηδὲνα θυσίαν ποιεῖν ἄνευ φιλοσόφου*). Caesar alapján pedig azt is feltételezhetjük, hogy ezeknek a szertartásoknak a levezetése továbbra is a druidák feladata lehetett (vö. Caes. *Gal.* 6. 14: *administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur*). A korábbi görög munkákhoz hasonlóan szintén megjelent a druidák bölcsként való ábrázolása is (vö. Strabón 4. 4. 5 *δρυῖδαι δὲ πρὸς τῇ φυσιολογίᾳ καὶ τῇ ἡθικῇ φιλοσοφίᾳ ἀσχοῦσι*.)

Az ezeket követő, oktatásról szóló adatok több ponton is hasonlítanak a *de bello Gallico* bizonyos szakaszaihoz. A druidák tanításával kapcsolatban Caesar azt állítja, hogy az oktatás egyes esetekben húsz évig is tarthatott, ezzel szemben Mela határozottan azt állítja, hogy a druidák képzése húsz évet vett igénybe. Ennél nagyobb eltérés az, hogy Caesarral ellentétben Mela egyáltalán nem tett arról említést arról, hogy a druidákat milyen módszerekkel oktatták (Caes. *Gal.* 6. 14):

Állítólag tekintélyes számú verset kell megtanulniuk kívülről, s ezért jó néhányan húsz éven keresztül folytatják tanulmányaikat. (Szepessy Tibor fordítása)

A tananyag tartalmáról tett állítások is több ponton megegyeznek a két munkában, de a kelták alvilágról alkotott képével kapcsolatban már nem feltétlenül értett egyet a két szerző – ezzel a kérdéssel később részletesen foglalkozunk. Caesar szerint a druidákat a következőkre tanították (Caes. *Gal.* 6. 14):

Tanításuk fő tétele az, hogy a lélek nem pusztul el, hanem a halál után egyik emberből a másikba költözik, s ez a tanítás - hittel vallják - a bátorság leghatásosabb serkentője: megszünteti a halálfélelmet. Számos elméletük van még a csillagokról, azok mozgásáról, a világ és a föld nagyságáról, a természetről, a halhatatlan istenek hatalmáról és sajátos képességeiről.

A druidák oktatási helyszíneivel kapcsolatban már talán egy komolyabb eltérés figyelhető meg a két műben. Mela és Caesar elképzelhető, hogy egyetértett abban, hogy a druidákat teljesen titokban oktatják elrejtett helyen, azonban a *de Chorographia* oktatásról szóló passzusai sokkal színesebbek és részletgazdagabbak. Mela ugyanis a már idézett helyen határozottan azt állítja, hogy a druidák képzése titokban zajlik, vagy barlangokban, vagy távol

eső, erdővel borított hegyvidékeken. Ezzel szemben Caesar csupán annyit állít a *quod neque in uulgum disciplinam efferri uelint* tagmondattal, hogy a druidák nem akarják, hogy tudásuk köztudottá váljon, és nem helyezi az oktatási tevékenységet se barlangokba, se félreeső erdőkbe. Caesar leírása alapján tehát sem Pomponius Mela, sem mi nem következtethetünk arra, hogy a druida tanoncokat barlangokban vagy félreeső erdőkben tanították volna, így ezeket az adatokat Mela igen nehezen vehette át Caesar munkájából. Ezt a különbséget megmagyarázhatnánk azzal a szakirodalomban is megjelenő értelmezéssel, hogy ezen a ponton Mela pusztán csak kiszínezte a Caesartól átvett ismereteket. Ez a megközelítés viszont téves lehet, mert több adat is arra enged következtetni, hogy Mela kiegészítése több egyszerű képzelgésnél, és korántsem tekinthető alaptalannak. A druidákat, vagy legalábbis a kelta papság egy részét ugyanis vélhetően hozzákapcsolhatjuk az erdőkhoz és erdei tisztásokhoz, mivel a druida szó etimológiáját Plinius alapján a *tölgy* jelentésű *δρῦς* szóra vezette vissza az antik hagyomány. Ám még ennél is fontosabb, hogy Plinius a tölgyfák mellett a druidákkal kapcsolatban megemlíti a szent ligeteket, vagyis a *lucusokat* (Plin. *Nat.* 16. 249). Ezeket a *lucusokat* a kelták *nemetonnak* nevezték. A *nemeton* jelentése *szentély* is lehetett, ám a szó *szent ligetet* vagy *erdei tisztást* is jelentett. Ezenkívül Plinius beszámol egy rendkívül érdekes szertartásról is, mely során a kelta papok az erdőben a hold hatodik napján aransarlóval fagyöngyöt gyűjtenek, majd ezt követően levágják az áldozatra szánt fehér bikákat (Plin. *Nat.* 16. 249). Ez a történet, mint láthatjuk, szintén azt igazolja, hogy a kelták vallási életében az erdők és az erdei tisztások jelentős szerepet játszottak. A felsorolt indokok alapján úgy vélem, hogy Mela a druidák képzésének helyszíneiről – a rendelkezésére álló adatok segítségével – sokkal részletesebb és pontosabb leírást készített, mint Caesar. Mela állításait tehát többnek kell tekintenünk egy egyszerű és kiszínezett másolatnál.

Ezt az értelmezést tovább erősítheti, hogy Mela a 3. könyv 19. *paragraphus*-ában a gallok túlvilággal kapcsolatos elképzeléseivel kapcsolatban sem feltétlenül értett egyet Caesarral. Az kétségtelen, hogy néhány állítás ezen a ponton is Caesar munkájából származott, mert mindkét szerző kihangsúlyozta, hogy a nép számára is ismerté vált a lélek halhatatlanságának tétele, és mindketten egyetértettek abban, hogy ez a tétel azért terjedhetett el a nép körében, hogy a gallok bátrabb harcosok legyenek. A *de bello Gallicó*-ban azonban ezek mellett többen is úgy vélik, hogy megjelenik a lélekvándorlás tana is (Caesar *Gal.* 6. 14):

Mindenekelőtt azt próbálják meg elhitetni, hogy nem pusztul el a lélek, hanem a halál után az egyik (emberből) átvándorol a másikba. A halálfélelem megszűnése miatt ezt tartják a legalkalmasabbnak a vitézség serkentésére.

A keltáknál megjelenő lélekvándorlás-tant Caesar mellett Diodóros Sikeliótés is megemlíttette munkájában (Diod. 5. 28. 6: ὅτι τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀθανάτους εἶναι συμβέβηκε καὶ δι' ἐτῶν ὠρισμένων πάλιν βιοῦν, εἰς ἕτερον σῶμα τῆς ψυχῆς εἰσδουομένης), a kutatók pedig ezeket igen gyakran a püthagoraszi nézetekkel szokták azonosítani. Ezt az értelmezést megerősíteni látszik, hogy Diodóros Sikeliótés, Alexandriai Kelemen és Hippolütosz a druidák nézeteit Püthagorasz tanításához kötötte (Diod. 5. 28. 5; Clem. Al. *Strom.* I, xv, 70, I; Hippol. *Haer.* I. xxv). Láthatjuk tehát, hogy az ókorban a druidák túlvilágról alkotott nézeteit igen gyakran a püthagoraszi lélekvándorlástanra vezették vissza. Emiatt valóban feltételezhető, hogy Caesar állításai is ezt a nézetet tükrözik, viszont az *ab aliis ad alios* megfogalmazás nem kellően egyértelmű ahhoz, hogy a szerző szavait kétségtelenül a püthagoraszi tanokhoz kapcsolhassuk. Ennek az a legfőbb oka, hogy az *ab aliis ad alios* valóban jelentheti azt, hogy a lélek az egyik emberből átvándorol a másikba, de nem zárható ki az sem, hogy a szerző ezektől az emberektől

másokhoz értelemben használta a kifejezést, és itt a *mások* alatt feltehetően azokat érthetjük, akik már a túlvilágon éltek. A szövegkörnyezet alapján nem vethetjük el egyértelműen egyik értelmezést sem, mivel mindkét fordítás esetében ugyanaz maradna a szövegkörnyezet tartalma és értelme:

Mindenekelőtt azt próbálják meg elhitetni, hogy nem pusztul el a lélek, hanem a halál után ezektől az emberektől átvándorol másokhoz. A halálfélelem megszűnése miatt ezt tartják a legalkalmasabbnak a vitézség serkentésére.

A későbbiekben Caesar röviden említést tesz arról a kelta temetkezési szokásáról, hogy a halottakkal együtt elégetik az élők számára is kedves dolgokat, beleértve az állatokat is (Caes. Gal. 6. 19.). A szerző szerint régebben szokás volt a *clienseket* és a szolgákat is elégetni a holtakkal (Caes. Gal. 6. 19.), az azonban nem derül ki, hogy ezeket temetési szokásokat csak a holtak tisztelete miatt, vagy a túlvilágba vetett hit miatt végezték-e el. Végső soron tehát nincs egyértelmű támpontunk annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy melyik értelmezést tekinthetjük helyesnek Caesar munkájában, de a temetkezési szokások, a sírleletek és a Pomponius Melánál meglévő hasonlóságok alapján valószínűbbnek tartom, hogy az *ab aliis ad alios* Caesar *ezektől az emberektől átvándorol másokhoz* értelemben használta. A *de bello Gallicó*ra sok helyen hasonló *de Chorographiá*ban ugyanis teljesen egyértelmű, hogy Mela leírása eltér a lékvándorlástól és a püthagoraszi nézetektől. Különböző kutatások már többször is kimutatták, hogy a klasszikus forrásokból megismerhető kelta halhatatlanságba vetett hit valójában semmiféle hasonlóságot nem mutatott a püthagoraszi nézetekkel. A kelták ugyanis sokkal inkább abban hittek, hogy a földi élet a síron túl pontosan megismétlődik. Hasonló felfogást tükrözhetnek azok a kelta sírok is, amelyekben négy- vagy kétkerekű járműveket, valamint hadifelszereléseket találtak. Ezekből a sírleletekből pedig leginkább

arra következtethetünk, hogy a kelták a túlvilágot egy olyan helynek képzeltek el, ahol a földi élet folytatódik. A *de Chorographiá*ból pedig egyértelműen egy olyan túlvilágkép olvasható ki, amely ezt az elképzelést támasztja alá. Mint láthattuk, Mela megemlítette, hogy a gallok a halottakkal elégetik és elássák azokat a tárgyakat, amelyek az élők számára is hasznosnak lehetnek, és ennek okát Caesarral ellentétben egyértelműen megfogalmazta. Ezen túlmenően a szerző arról is beszámolt, hogy szokás volt a tartozások beszédésének és az üzletekről készült számadásoknak a túlvilágra való átvitele is (Mela 3. 2. 19):

Egykor a túlvilágra vitték a tartozások beszédését és az üzleti számadásokat, és voltak, akik készséggel hozzátartozóik máglyájára vetették magukat, mintha csak együtt élnének majd velük.

A Mela által említett szokások egyértelműen egy olyan túlvilághoz kapcsolódnak, amely szerint az élet folytatódik a halál után. Mint láthattuk, igen nagy a lehetősége annak, hogy a lelkek túlvilágra történő vándorlását Mela Caesartól vette át, feltéve, hogy Mela az *ab aliis ad alios* megfogalmazást *ezeiktől az emberektől átvándorol másokhoz* értelemben értette. A túlvilág említése miatt azonban Mela munkájából jóval pontosabb képet kapunk a kelták túlvilágképéről, mint a *de bello Gallicó*ból.

Az eddig ismertetett adatok alapján úgy vélem, hogy sokkal valószínűbb, hogy Mela nem csak egyszerűen átmásolta és kiszínezte Caesar adatait, hanem legalább három ponton – az emberáldozatokkal, az oktatás helyszíneivel és a túlvilágképpel kapcsolatban – kiegészítette és pontosította azokat. Ez az értelmezés és a szövegek tartalmában megjelenő hasonlóságok megerősítik azt a feltevést, hogy Mela druidákról és kelta vallási szokásokról készített *paragaphusai* nagyrészt Caesar *de bello Gallicó*ját vették alapul. Ugyanakkor az eltérések és pontosítások miatt arra kell következtetnünk, hogy

Mela más, általunk egyébként nem ismert forrásokat is felhasznált a szóban forgó szöveghelyek megalkotásához.

Bibliográfia

- HOFENEDER, A.: Plinius und die Druiden. In: Helmut BIRKHAN (Hg.), *Kelten-Einfälle an der Donau. Akten des 4. Symposiums deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen. Philologische – Historische – Archäologische Evidenzen* (Linz/Donau 17.–21. Juli 2005) [= Denkschriften d. ÖAW, phil. hist. Kl., 345. Bd.], Wien 2007, 307–324.
- KENDRICK, T. D.: *The Druids*. Senate, London, 1994.
- LAST, H.: *Rome and the Druids: A Note*. The Journal of Roman Studies, Vol. 39, Parts 1 and 2 (1949), pp. 1-5.
- MACCULLOCH, J. A.: *The Religion of the Ancient Celts*. T & T Clark, Edinburgh, 1911.
- PIGGOTT, S.: *A druidák* (ford. Valló Gábor). General Press, Budapest, 2010.
- SILBERMAN, A. (ed.): *Pomponius Mela: Chorographie*. Les Belles Lettres, Paris, 1988.
- STEVENSON, I.: *European Cases of the Reincarnation Type*. McFarland, 2003.
- SZEPESSY T. (ford.): *Julius Caesar Feljegyzései*. Budapest: Magyar Helikon, 1974.
- WIŚNIEWSKI, R.: *Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus*. Palamedes 2 (2007) 143–156.

Abstract

Pomponius Mela's *Description of the World* is considered to be quite a useful source of the Celtic druids and druidism; despite of this, some scholars think that Mela knew nothing more about druids than he read in the work of Caesar. The focus of our research is to prove that Mela's description of the druids is more than a mere copy of Caesar's work. In this paper we compared Mela's statements with those of Caesar's. We found that Mela gives a more informative account on the topic of contemporary Celtic sacrifices than Caesar does. Mela's reports on the locations of druidic education cannot be found in Caesar's work, but his statements seem reliable since Pliny's declarations and some characteristics of the Celtic religion can back them. Due to the obscure wording in Caesar's account, we also suggested that the author's information about the re-incarnation might be misinterpreted. Based on the Celtic funeral customs described by Caesar and the Celtic archeological sites we claimed that Caesar supposedly states that the souls migrate from the people of this world to another and not that they migrate from one body to another. This explanation of Caesar's words correspond with Mela's description in connection with the Celtic idea of the underworld. We also found that Mela's accounts are clearer and exacter on the already mentioned matters. Because of these, we also suggested that Mela used some unidentified sources to set up statements that are more reliable.

Melléklet

Mela 3. 2. 18-19.

18. Gentes superbae superstitiosae aliquando etiam immanes adeo, ut hominem optimam et gratissimam diis uictimam crederent. Manent uestigia feritatis iam abolitae, atque ut ab ultimis caedibus temperant, ita nihilominus, ubi deuotos altaribus admouere, delibant. Habent tamen et facundiam suam magistrosque sapientiae druidas. 19. Hi terrae mundique magnitudinem et formam, motus caeli ac siderum et quid dii uelint scire profitentur. Docent multa nobilissimos gentis clam et diu, uicenis annis, aut in specu aut in abditis saltibus. Unum ex his quae praecipunt in uulgus effluxit, uidelicet ut forent ad bella meliores, aeternas esse animas uitamque alteram ad manes. Itaque cum mortuis cremant ac defodiunt apta uiuentibus. Olim negotiorum ratio etiam et exactio crediti deferebatur ad inferos, erantque qui se in rogos suorum uelut una uicturi libenter inmitterent.

Caes. Gal. 6. 14.

Druides a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis pendunt, militiae uacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis et sua sponte multi in disciplinam conueniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum uersuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli uicenos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant ea litteris mandare,

cum in reliquis fere rebus, publicis priuatisque rationibus Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse uidentur, quod neque in uulgum disciplinam effferri uelint, neque eos, qui discunt, litteris confisos minus memoriae studere: quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. Imprimis hoc uolunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad uirtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium ui ac potestate disputant et iuuentuti tradunt.

Caes. *Gal.* 6. 19.

Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae uiuis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam serui et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis una cremabantur.

MAJOROS Máté

„Előjáték a Szigeti veszedelemhez”,
avagy az 1556-os magyarországi hadjárat
és annak körülményei Wolfgang Lazius művében*

Előszó

Az ember identitástudata, önmagának a világban való elhelyezése és helyes értékítélete mind a múlt megismerésében és annak ápolásában gyökerezik. Épp ezért kell újra és újra fellapozni és újraolvasni kopott könyveinket, melyek őrzik hajdani történeteinket. Azonban akárhányszor olvassuk is el őket, sohasem olvashatjuk újra ugyanazt a történetet, mert történelemkönyvünk folyton folyvást újabb lapokkal bővül, újabb és újabb történetekkel gazdagodik, s válik egyre teljesebbé tudásunk. Történetünk egy ilyen darabkájával szolgál Wolfgang Lazius, osztrák humanista is számunkra, akinek kéziratban maradt művével egészen a legutóbbi időkig

* A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projektje támogatta.

csak nagyon kevéssé foglalkoztak. E páratlan forrásértékű munka egy mindeddig kevéssé ismert szegmensét mutatja be a 16. századi magyar történelemnek. Ez a korszak a várháborúk kora Magyarországon, s Lazius munkája újabb fejezettel bővíti a hősieks küzdelmekben egyébként sem szűkölködő várháborús éra univerzumát, a bécsi udvar szemszögéből mutatva be az 1556-os hadjárat eseményeit, és egy olyan oldalról megközelítve, amelyet mind a kortárs mind a hazai közvélemény elhanyagolt.

Wolfgang Lazius

Wolfgang Lazius 1514. október 31-én, Bécsben látta meg a napvilágot. Humanista közegben nevelkedik. A magiszteri fokozat megszerzését követően 1538-ban, Ingolstadtban szerez orvosi diplomát, majd a bécsi egyetem orvosi karának professzora lesz. Praktizált is, mint elismert orvos.

Hatalmas történetírói vállalkozásában, egyfajta „osztrák Bonfini-ként” Ausztria teljes történetének megírását tűzte ki célul a római időktől kezdve egészen saját koráig. Ez a monumentális műve, a *Rerum Austriacarum Decades* csak kéziratban maradt fenn. Munkája azért is jelentős magyar szempontból, mert ez az egyetlen olyan történeti forrás, amely teljes komplexitásában ábrázolja Buda oszmán kézre kerülésének körülményeit (1540–1542), a hódoltság kiépülésének állomásait (1543–1546), valamint az 1551–1556 közötti időszak történéseit.

Munkásságával felkeltette Habsburg Ferdinánd figyelmét is, aki nemességet adományoz neki, udvari orvosává teszi, később pedig Caspar Ursinus Veliust – akivel közeli barátságban volt, és akinek írásait saját munkájához is felhasználta –, követi az udvari történetírói pozíciójában. Ezen kívül ő lesz Ferdinánd régiség- és numizmatikai gyűjteményének prefektusa, és maga is jelentős

könyvgyűjteménnyel rendelkezik. Térképészeti munkássága is figyelemre méltó. Az általa készített térképek a későbbi korok számára is alapforrások lettek.

Udvari történetíró lévén, udvari nézőpontból vizsgálja, és udvari érdekek mentén haladva mutatja be korának fejleményeit. Kiváló anyagi körülmények között élt, mely kedvező feltételeket biztosított történetírói tevékenységének. 1565. június 19-én halt meg Bécsben.

Szövegek összevetése, vizsgálata

Vizsgálatomban Lazius 1556-os babócsai ostromról írott szövegének két változatát, illetve ezen szövegek egymáshoz való viszonyát fogom górcső alá venni. Ezek közül az egyik, amelyet munkám során én is felhasználtam egy mindössze alig öt oldal terjedelmű feljegyzés *Res memoria dignae gestae* címmel. Ez a szöveg a bécsi egyetem orvosi karának 1399 óta vezetett, az 1490–1558-ig terjedő időszak bejegyzéseit tartalmazó aktája, az *Acta facultatis medicae universitatis Vindobonensis* lapjain maradt fenn (erre a szövegre az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak Acta-ként fogok hivatkozni). Ezt az Actát 1904-ben jelentette meg nyomtatásban, német nyelvű lábjegyzetekkel ellátva Karl Schrauf. Bizonyos azonban hogy nem ez a szöveg képezte a későbbi nyomdai kiadások alapját. A szövegnek ugyanis létezik egy jóval hosszabb változata, amely alapvetően Simon Schardius 1574-ben, Baselben kiadott *Historicum opus*ából ismert.

Mielőtt még elkezdeném a konkrét vizsgálatot, először okvetlenül szükséges megállapítani, hogy miben is állnak a szövegek közötti különbségek, illetve hasonlóságok. Elsőként le kell szögezni, hogy az Acta szövege a korábbi, és bizonyos, hogy Lazius ezt vette alapul a Schardius-kiadásban olvasható szöveg megírásakor

is. Alapvetően mindkét szöveg esetében egy letisztázott szöveggel állunk szemben, a Schardius-féle szövegkiadás azonban az Actában lévő szöveg jelentősen kibővített, illetve átdolgozott, teljesebb változata. Így mindebből logikusnak és kézenfekvőnek tűnne levonni az alábbi következtetést: ha van egy korábbi, de egyébként láthatóan letisztázott szöveg, melynek koncepciója világos és egyértelmű, de a szerző később mégis úgy dönt, hogy készít belőle egy kibővített, „véglegesebb” változatot, akkor nem tesz egyebet, mint, hogy fogja az eredeti, első változatot, és azt, az alapokat meghagyva, illetve azokra építkezve, jelentősebb változtatások nélkül bővíti ki. Itt, ebben az esetben azonban nem, illetve nem csupán ez történt! A szerző, Lazius ugyanis fogta az Actát, és nem egyszerűen csak hozzátett, hanem jelentős mértékben megváltoztatta, s végső soron újragondolta az eredeti szöveget: bizonyos részeket megtartott (olykor szinte szó szerint), illetve kiegészített, bizonyos részeket pedig megtartott ugyan, de jelentősen átdolgozott, vagy adott esetben teljes egészében ki is hagyott a későbbi változatból. Tehát nemcsak hozzátett a szöveghez, hanem olykor látványosan meg is húzta azt, melyet a vizsgálat során be is fogok mutatni. Nem csupán apróbb változtatásokról van szó, hanem a szövegnek olyan mértékű átalakításáról, ami adott esetben az egész szöveg mondanivalóját is alapvetően megváltoztatja, és egy merőben más színézettel árnyalja.

Azt sem lehet mondani, hogy a két szöveg teljesen eltérő lenne, mert a jelentős különbségek mellett jelentős hasonlóságok is felfedezhetők. A hasonlóságok és különbségek azonban más természetűek, a kettő nem zárja ki egymást, sőt még inkább rávilágítanak a szerző szándékára, és arra, hogy az átdolgozás során Lazius miből indult ki, illetve, hogy abból mit hozott ki.

Az összevetésnél azonos szerkezeti egységek mentén fogok haladni. Ez azért lehetséges, mert a két szöveg felépítése szinte azonos. Lazius az Acta olvasható szöveg logikája mentén strukturálja a Schardiusnál olvashatót is, és gyakorlatilag ugyanazokra

a történeti egységeke tagolja, amelyeket az Actában is használt. Ám végső soron pontosan ezek, a szöveg szerkezetében megragadható hasonlóságok azok, amelyek eklatánsan rámutatnak arra, hogy hol is érhetőek tetten a szövegben azok a változtatások, amelyek miatt a későbbi szöveg mégis olyannyira különbözik elődjétől.

A különbségekre sokszor a szövegekből vett idézetekkel fogok rámutatni. Mivel a Schar dius-változat már évek óta elérhető magyarul is, idézeteim minden esetben Kulcsár Péter fordításán alapulnak. Az Acta szövegének nem létezik magyar fordítása, így az ebből származó idézeteket saját fordításomban közlöm.

Lássuk tehát a különbségeket. A legszembetűnőbb különbség, ami rögtön látható, az a szövegek terjedelmében mutatkozik meg. Az eltérés ebben az esetben számottevő, hiszen a Schar dius-kiadás verziója majdhogynem kétszer olyan hosszú, mint az Acta szövege. Ebből már azonnal látszik, hogy a minőségi mellett a mennyiségi változtatások is igen jelentősek, jöllehet a tematika, mint ahogy azt már mondtam, ugyanaz. Mindezen eltérések, a könnyebb érthetőség kedvéért, az alábbi táblázatban láthatók:

Szerkezeti egységek	Acta szövege	Scardius-féle szövegkiadás
Cím	Említésre méltó tettek a hadjáratból	A törökök ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Szigetnél végrehajtott tettek elbeszélése
Gyülekezés Bécs alatt	Nincsenek jelentősebb eltérések	
Csata Babócsa mellett	Rövidebb terjedelem	Jelentős bővítések
Szigetvári események	Rövidebb terjedelem	Jelentős bővítések
Szepességi események	Megtalálható	Teljes egészében kimarad
Korotna elfoglalása	Rövidebb terjedelem	Jelentős bővítések: Adam Gall-epizód (a Szepességi események pótlására)
Visszatérés Bécsbe	Befejezetlen	Teljes

Cím. Míg az Acta szövegének címe nem túl informatív, s nem tartalmaz semmi konkrétumot a szövegre vonatkozóan: „Említésre méltó tettek a hadjáratból”, addig a Schardius-féle szövegé jóval hosszabb és beszédesebb: „A törökök ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Szigetnél végrehajtott tettek elbeszélése.” Utóbbi esetében a cím már pontosan megjelöli a szöveg tartalmát.

Gyülekezés Bécs alatt. Az események kiindulópontja mindkét szövegváltozat bevezetőjében az 1556-os esztendő, amikor is az öt évvel korábban, a drinápolyi béke megújításakor kötött fegyverszünet lejár. Az Acta szövegében Lazius azt írja, hogy a béke lejártával a szultán megüzente Ferdinánd királynak, hogy március végén ostrom alá veszi Szigetvárat. A Schardius-féle szövegben viszont már egészen konkrétan megmondja, hogy a szultán április elsején üzent a királynak. Ezek szerint az Acta szövegénél még nem ismerte a pontos dátumot. Az Actában ezután így ír: „Mihelyt a királyt erről értesítették, aki akkor Bebek, egy hitszegő magyar ellen fegyverkezett jogosan...” A Schardius-féle kiadás szövegében ugyanez a rész kicsit másképp szerepel: „Amikor ezt megjelentették a nemes királynak, ő éppen jogos háborút készített elő egy bizonyos makacskodó ellen...” Figyelemre méltó, hogy a végleges verzióban Lazius, bár tudja, ki a pártütő, mégsem tartja fontosnak, hogy nevén nevezze, hanem megelégszik annyival, hogy csak rejtélyesen „egy bizonyos makacskodóként” emlegesse Bebeket. Ennek a momentumnak a későbbiekben óriási jelentősége lesz a szövegek közötti legnagyobb eltérés bemutatásakor, nem véletlen ugyanis, hogy Bebek nevét itt már nem említi meg.

Csata Babócsa mellett. A második, Babócsa ostromát bemutató történeti egységben rögtön az elején van egy mondat, amiben van egy érdekes különbség, de egy különös hasonlóság is. Ez a rész valószínűleg nem kapcsolódik szorosan a babócsai eseményekhez, a szöveg itt arról beszél, hogy Theodoricus Marcellus megindul csapataival Bebek ellen. Ez a két szöveghely nagyon hasonló, de van bennük két

figyelemre méltó momentum. Az Actában így szerepel: „Amíg ezek szerencsésen megtörténtek Pannoniában, Theodoricus Marcellus saját hadosztályával és magyar lovasságával, és nem kevesebb, mint 600 nehézfegyverzetű némettel május vége felé megindult Bebek ellen, aki nem késlekedett Magyarország túlsó részét fellázítani.” A Schar dius-féle szövegben ugyanez a rész: „Míg ezek Pannóniában sikeresen végbementek, Theodoricus Marcellus a légiójával és magyar lovasokkal meg hatszáznál nem kevesebb német nehézfegyverzetűvel május hónap majdnem a végén megindult Bebek ellen, aki nem hagyott fel Ausztria túlsó vidékének háborgatásával...”. Az Actában megemlíti Lazius, hogy Marcellus Bebek ellen indul, ami itt érthető is, hiszen a szöveg előző fejezetében már elmondta, ki is az a Bebek, és miért fegyverkezik ellene a király. Ami azonban kissé furcsa, hogy ezt a Schar dius-féle szövegben is ugyanígy megteszi. Itt azonban ez egyáltalán nem indokolt, hisz az előző bekezdésben nem azonosította a „bizonyos makacskodót” Bebekkel, és a szövegből a továbbiakban sem derül ki, hogy kit értett alatta. Ehhez képest mégis úgy nevezi meg, mintha már ismeretes volna az olvasó számára, hogy kicsoda Bebek, pedig ebben az esetben ez egyáltalán nem olyan egyértelmű, mint az Acta szövegében. A másik érdekes dolog ennél a résznél, hogy míg az Actában Bebek Magyarország, addig Schar diusnál Ausztria túlsó vidékét lázítja fel. Vajon miért cserélte ki Magyarországot Ausztriával? A Szepesség Magyarország területén volt, és ezt Lazius is jól tudta, tehát biztosan nem véletlenül írt Ausztriát. Mindenesetre Bebek támadásainak ezzel a fordulattal mindenképpen nagyobb jelentőséget ad, mintha legalábbis közvetlenül fenyegetné Ausztriát. Lazius leírja még, hogy Marcellus elfoglalja Bebek néhány erősebb várát, de ezzel le is zárja ezt a kis kitérőt, és ez, mintegy elvarratlan szálként, többé nem is kerül elő a szövegben. A folytatásban visszatérünk a történet fő sodrához, azaz a Babócsán zajló eseményekhez. Amikor a török csapatok a vártól hamarabb bukkannak föl, a királyi seregben óriási

pánik tör ki: itt az Acta egyszerűen már csak a visszavonulást említi meg. Ezzel szemben a Schardius-féle kiadásban olvasható szöveg szerint egy hatalmas csata bontakozik ki a két fél között. Ha megvizsgáljuk a szövegek terjedelmi viszonyait, azt látjuk, hogy Lazius a szövegnek ezen a részén végezte a legjelentősebb bővítést az eredetihez képest. A megrettent keresztény csapatok, az előretörő Zrínyi Miklós, és két magyar, Nádasdy Tamás meg Pető János példájának, továbbá Bolweiler bátorító beszédének hatására olyannyira fölbuzdulnak, hogy a csata egy egész napra elhúzódik, és magát Babócsát is majdnem sikerül bevenniük. Látható, hogy Lazius itt érthető módon jóval heroikusabb keretek között ábrázolja ezt a végül is visszavonulással végződő, sikertelen ostromot. Ezután bemutatja mindkét fél veszteségeit is, amely az akta szövegéből megint csak teljes egészében kimarad. Név szerint megemlíti az elesettek között Nicolaus Bolweiler testvérét, az elzászi Stainaprunnius várkapitányt, a stájer gyalogság századosát, Sigersdorfot, és egy német zászlóaljparancsnokot, Egenolfot. Továbbá megjegyzi, hogy a közkatonák közül körülbelül kétszázan fogságba estek, háromszázan pedig odavesztek. De mindent összevetve a királyi hadak épségben érkeznek meg Csurgó várába, legjobb embereik életben maradnak. Ezzel szemben a török veszteségekről úgy beszél, némi túlzással, mint ami a legnagyobb, amit a szultáni sereg valaha is veszített. Ezt a veszteséget pedig Lazius még fokozza a félelem leírásával is, ami az új fegyver, a tűzkerék láttán támadt bennük. Ezután azokról beszél, akik a visszavonulás során érdemeket szereztek, és akiket a király ezért meg is jutalmazott. Őket név szerint felsorolja mindkét szövegben, itt is megfigyelhető azonban néhány érdekes eltérés. Az Actában a jutalmazottak nevei közt szerepel Zrínyi és Bolweiler, továbbá itt említi meg a sváb lovag, von Stainapruna nevét is, aki a Schardius-féle szövegben, amint láttuk, az elesettek között szerepel. Ezt követően pedig így ír: „És [...] kitűnt háromszáz osztrák lándzsás lovas is, és akik az élükön álltak, két [*sic!*] kiváló osztrák

nemes férfiú: Puchaim, Ruberius és Gilius...” Itt a kéziratban és a nyomtatott szövegben egyaránt két nemes szerepel, és aztán láthatóan három nevet sorol föl. A szöveg, bár alapvetően már egy tisztázott szöveg, mégis, bárhogyan nézzük is, ez minden bizonnyal elírás, mert egyértelműen három név szerepel, nem kettő, és ezt igazolja a Schardius-féle verzió is, ahol szintén szerepel a jutalmazottak között Zrínyi és Bolweiler, majd így folytatja a felsorolást: „...Otto Henricus a Puchaimot, továbbá az ausztriai Ruberiuust és Giliust, akik háromszáz lovast vezettek.” Tehát még a nevek sorrendje is ugyanaz. Felmerül még egy apró eltérés a két szövegben a Ferdinánd által adományozott jutalom kapcsán: míg az Actában arany nyakláncot és katonai övet adományoz nekik, addig Schardiusnál csak arról van szó, hogy méltó kitüntetésben részesítette őket.

Szigetvári események. A harmadik részben csak a terjedelem tekintetében van lényeges eltérés a szövegek között. Az Acta csak nagyon röviden ismerteti a szigeti ostrom végkimenetelét, kiemelve Horvát Márk érdemeit, aki ehhez jelentős mértékben hozzájárult. Ez a fordulat a Schardius-féle szövegben is visszaköszön, szinte szó szerint, ám ahogyan korábban a babócsai ostrom esetében, úgy Lazius itt is egy sokkal epikusabb jelenetsort rajzol meg, amelyben Horvát Márk emberei élén több alkalommal is halált megvető bátorsággal kitör a várból, és komoly veszteségeket okoz ellenfelének. Ez egyébként valóban így történt, mert ezt Horvát Márk is leírja várkapitányi jelentésében, és feltehetően Lazius is innen vette. Míg az Actában a leírás végén megemlíti, hogy Ali basa csaknem 14 ezer fős sereg élén állt, addig a Schardius-szövegben ez az adat nem szerepel.

Szepességi események. Elérkeztünk a szövegnek ahhoz a pontjához, ahol a két szöveg a legnagyobb különbséget mutatja. Lazius itt egy komplett fejezetet kihagyott, ami az Actában még benne van, a Schardius-féle szövegben azonban nyoma sincs! Még csak nem is írt a helyére új fejezetet, ehelyett jelentősen kibővítette a következő, Korotnáról szóló részt. Csak a szöveg elejét hagyta meg, ezt

követően pedig onnan folytatta az elbeszélést, amikor Ferdinánd főherceg szeptember elsején már Kanizsára érkezett, és egyesült az ottani sereggel. A Szepességben ezenközben lezajló történésekről szóló rész innen kimarad. Ebben a fejezetben Ali basa Szigetnél elszenvedett vereségének hírére a király ötszáz fős lovasságot küld fiának, Ferdinándnak, aki augusztus végén ezekkel, illetve a Straznicénél várakozó ezer fős cseh lovassággal is kiegészülve megindul a Kanizsánál várakozó hadsereg felé. Eközben a Bebek ellen indított sereg váratlan vereséget szenved. A vereséget állítólag az okozta, hogy a parancsnokok, Marcellus, a gyalogság, és Wulfgang Puchaim, a lovasság parancsnoka ellentétbe kerültek egymással a dicsőségért való viaskodásuk következtében. Bebek ennek hírért veszi, és 1500 fős török lovasságot sorakoztat fel táborá előtt, azonban 30 ezer fős seregről szóló pletykákat terjeszt el. Ennek következtében a királyi seregek parancsnokai félelmükben elmenekülnek, és az így magára maradó katonaság is, hátrahagyva mindenféle hadi felszerelést, megfutamodik. A fejezet a katonai akció során ejtett kétszáz fogollyal Budára vonuló Bebek diadalmenetével zárul. Hogy végül miért is törölte ezt fejezetet Lazius a későbbiekben, arra egyértelműen Bebek győzelme lehet a magyarázat, hiszen az ütközetben kétszáz foglyot ejtő, diadalmenetben Budára vonuló Bebek képe nem túl hízelgő a királyi hadakra nézve. Lazius valószínűleg azért is hagyta ki végül ezt az epizódot, mert a szöveg egészére nézve az itt tárgyalt eseménysor némiképp irreleváns a dunántúli hadjárat szempontjából. Ezután említés történik Ferdinánd seregének vezetőiről: Heinrich von Plauen, Burgraff von Meissen, Karel Cerotin és Barcovic. Ugyanez névsor megvan a Schardius-változatban is, ugyanebben a sorrendben, ott azonban még további nevek is felbukkannak: Franciscus a Turre gróf, Julius hardeggi gróf, Ehrenricus a Königsberg, Johannes a Weispriach, a sort pedig Ulrich Fugger nevével zárja, akiről elmondja, hogy Anton Fugger fia, és hogy ötven lovas kísérte. Az, hogy Ulrich Fuggert ilyen megkülönböztetett

figyelemben részesíti azzal magyarázható, hogy ekkoriban ő volt Lazius mecénása, így, mondhatni kötelező elemként szerepel ilyen formájú megemlítése, illetve méltatása.

Korotna elfoglalása. Itt is, amint arra fentebb már utaltam, az Actához képest a Schardius-féle szövegben jelentős mennyiségű betoldás található a fejezet elején, és a fejezet közepe táján is van egy, a szepességi szálhoz hasonló, nagyobb lélegzetű kitérő, ám terjedelmét tekintve közel sem annyira monumentális, körülbelül feleakkora terjedelmű: az Adam Gallról szóló epizód. Erről az aktában egyáltalán nincs szó, Adam Gall neve meg sincs említve, de tulajdonképpen a Schardius-féle szövegben is inkább csak egy afféle mellékszálként, epikus töltelékként szerepel. Ennek jelentőségére a későbbiekben még majd visszatérek. Ezenkívül a szövegek elején van egy apróbb eltérés a korotnai őrség létszámában is: az Acta ötszáz, a Schardius-szöveg hatszáz fős őrség lemeszárlásáról beszél. Ennek hírére az Acta szerint a környék többi erősségét, Babócsát, Görösgált, Szentmártont és Kálmáncsát az ottani török őrségek elhagyják, és Pécsre menekülnek. A másik szöveg ezt a felsorolást még kiegészíti Sellyével is.

Visszatérés Bécsbe. A hatodik történeti rész az Actában az utolsó. Ez a két szöveghely, ameddig tart, lényegében pontosan megegyezik egymással. A különbség annyi, hogy amikor a szöveg arról kezd beszélni, hogy Ferdinánd a kimerült katonaság és a hidegbe forduló időjárás miatt miként tépelődik a hadjárat folytatásán, az Actában a szövegnek itt hirtelen vége szakad, és nem derül ki, végül hogyan döntött. Talán itt még maga Lazius sem tudta, hogyan alakultak az események. Az Acta szövege egy szeptember 18-i és egy október 13-i keltezésű bejegyzés között helyezkedik el. Tehát, amikor ezt a bejegyzést írta, Ferdinánd még bizonyosan nem tért vissza Bécsbe, mivel a folytatásból, ami a Schardius-féle változatban már olvasható, kiderül, hogy a főherceg október végén ért haza. Szintén a Schardius-szövegből derül ki, épp a Szepességről szóló rész helyére

beillesztett leírásból, hogy Szent Bertalan napján, vagyis augusztus 24-én indult el Bécsből, és szeptember elsejére érkezett meg Kanizsára. Tehát nagyjából bő egy hét alatt tette meg az utat. Így, mivel a visszaút is körülbelül ennyi időbe telhetett, és október végére már Bécsben volt, nagyjából október 13-a táján kellett hazaindulnia. Ebből kifolyólag ez csak a későbbi szövegváltozatban olvasható. Ennek a hazatérésnek a körülményeit tárgyaló rész már nem is lehet benne az Actában, mert akkor még Lazius sem tudhatott róla.

Végkövetkeztetés. A két szöveg összevethető részein végigmentem, nincs más hátra tehát, minthogy mindezek alapján levonjam a vizsgálat során felszínre kerülő konzekvenciákat. Itt most visszatérek a vizsgálat felvezetőjében feltett alapkérdéshez, vagyis, hogy Lazius miből mit csinált végül a szöveg átdolgozása során. A sok jelentős, és a sok apró, olykor banálisnak tűnő alakítás nagymértékben megváltoztatta a szöveg alaphangvételét. A két szöveg szemléletmódja merőben más lett. Míg az Acta szövege sokkal inkább törekszik az objektivitásra, és próbál a tényekhez ragaszkodni, addig a Scharadius-féle kiadás szövegéről ezt már korántsem lehet elmondani, sokkal tendenciózusabbnak tűnik, és sokkal inkább érződik rajta, hogy a szöveg írója melyik oldal érdekeit is képviseli. Úgy vélem, mindez világosan látszik a fentebbi vizsgálat során is kimutatott különbségekből. Ez végső soron mégiscsak egy győzelemmel záruló, sikeres hadjáratsorozat volt a Habsburgok számára, ráadásul egy döntő jelentőségű csatában arattak győzelmet a török felett, amire már évek óta nem volt példa, így ez a győzelem lélektani szempontból is nagyon fontos eredmény volt a bécsi udvarnak. A Scharadius-féle szövegváltozat esetében érezni is egyfajta ünnepélyességet, egyfajta patetikus hangvételt, ami a szöveg egészét áthatja, és már-már valóságos kiseposz hatását kelti az olvasóban, a végén lévő Claudianus-idézzel pedig még inkább fokozza ezt a hatást. Ehhez képest az Acta szövege jóval erőtlenebb, szárazabb, ilyesféle

pátosznak nyoma sincs. Sokkal tárgyilagosabb, és sokkal szűkszavúbb, inkább csak a tényekhez ragaszkodik. Az olyan változtatások pedig, mint a Bebek-féle szál teljes mellőzése a későbbi szövegből, világosan rámutatnak arra, hogy mi is volt Lazius alapvető célja a szöveggel. Elsősorban nem csak történeti munkát akart írni, jóllehet az Acta írása még ezt a szándékot jelzi. Ott még úgy tűnik, objektív áttekintést ad a Habsburg hadak 1556. évi magyarországi hadműveleteiről, felvázolva a hadjárat sikereit és kudarcait egyaránt. Ehhez képest a Schardius-féle kiadásban olvasható szöveg esetében már nem fontos annyira a történeti hűség, a hangsúly magára a győzelemre kerül, és arra a személyre, aki ezt a hadjáratot vezette, akinek ez a győzelem köszönhető: Tiroli Ferdinándra. Mondhatni ő az „eposz főszereplője.” A Schardius-változat jóformán egy Ferdinándhoz szóló dicsőítő énekké, egy panegyricusszá válik. Ebben a szövegben egyszerűen már nincs helye olyan vereségnek, amely a legcsekélyebb mértékben is halványítaná a főherceg győzelmének fényét. Alapvetően ezért iktatja ki a szepességi eseménysort is, mert az csúfos vereség az osztrákok számára, márpedig ez elfogadhatatlan, Ferdinánd hadai nem szenvedhetnek vereséget. Első látásra az Adam Gallról szóló betét is tulajdonképpen érdektelen a hadjárat szempontjából, csakúgy, mint a Szepesség, Lazius ennek ellenére mégis beteszi a későbbi szövegbe. A Schardius-szövegben gyakorlatilag ez az epizód került be a szepességi szál helyére. Miért? Mert ez, bár csak egy kitérő, egyszersmind egy pozitív exkurzus, amely Adam Gall sikeres vállalkozását beszéli el, tovább emelve ezzel a hadjárat győzelmének nagyságát. Ezzel szemben a szepességi szál egy vereség története, amit ráadásul a hadseregen belüli belső ellentétek szültek.

A hadjárat kettős céllal indult. Egyrészt, hogy megtartsák Szigetvárat, másrészt, hogy visszaszerezzék Pécsét. A vállalkozás tulajdonképpen felemás sikerrel járt, mert bár Szigetet valóban megtartották, és ebben tagadhatatlanok a Habsburg-hadak érdemei, Pécs visszavétele Szigetvár elhúzódó ostroma miatt végül elmaradt.

Lazius azonban ennek ellenére is teljes sikerként beszél a hadjáratról a Schardius-féle szöveg végén, sőt kihangsúlyozza, hogy Pécs megszerzése valójában már nem is okvetlenül szükséges a dél-dunántúli területek biztosításához, a hadjárat így is elérte célját. Ezt még megtoldja azzal, hogy ez már nem is volt kivitelezhető, és Ferdinánd, mint bölcs vezér, ezt belátta, és fontosabbnak tartotta katonáinak épségét, mint saját becsvágyát. Lazius tehát pontosan úgy jár el ebben az esetben is, ahogyan azt szerzői intenciója megkívánja.

Azt hiszem, mindezek alapján jól látható, hogy mi is a két szövegvariáns közötti alapvető különbség. A vizsgálatból, reményeim szerint jól kiderült az, hogy Lazius nem egyszerűen csak kibővítette korábbi szövegét, hanem mennyiségi és egyúttal minőségi változtatásokat is eszközölt rajta. Az átdolgozás során az arányok és a hangsúlyok megváltoztatásával tulajdonképpen egy új szöveget hozott létre úgy, hogy az alapokat, a szöveg vázát érintetlenül hagyta. A magyarázat ezúttal is az apró, olykor jelentéktelennek tűnő részletekben rejlik, amelyek kibontásával világossá válik, hogy Lazius miért, és miért így, ebben formában dolgozta át a korábbi szöveget, mit akart elérni a szöveg ilyen szellemű átalakításával, és hogy ebben nagyon is tudatos és pontos szerzői szándékok vezérelték.

Bibliográfia

- KASZA P.: *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556*. In: *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556*. Budapest, 2016, 12-25.
- KULCSÁR P.(ed.): *Krónikáink magyarul III/2*. Budapest, 2007, 49-56.
- LAZIUS, W.: *Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum gestarum narratio*. In: Simon Schardius: *Historicum opus*. Basel, 1574, 1810-1816.
- SCHRAUF, K.: *Acta facultatis medicae universitatis Vindobonensis Bd. III. (1490–1558)*, hgg. Wien, 1904, 281-286.
- WACZULIK M.: *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Budapest, 1937, 56-76.

Melléklet

Wolfgang Lazius: Említésre méltó tettek a hadjáratból

Ez volt tehát a törökök ellen indított magyarországi hadjárat oka, és így végződött. Amikor a szultán megüszente Ferdinánd királynak, hogy az ötéves fegyverszünet lejárt, egy Péctől nem messze lévő, jól megerősített várat – név szerint Szigetvárat, mely parancsnokának vitézsége által az ellenséges területen egyedülként maradt meg a király hűségében – március hónap vége táján ostromolni kezdett. Amint a királyt erről értesítették, aki épp akkor jogosan fegyverkezett Bebek, egy hitszegő magyar ellen, akit a Magyar Országgyűlés is elítélt, és aki Erdélyt elpártolásra bírta, miután ezt a tartományi gyűléseken megtárgyalta, amilyen gyorsan és bizalmasan csak tudott, követeket küldött a Birodalom fejedelmeihez, akik akkor épp Regensburgban ülészttek, hogy segítséget kérjen tőlük. És hogy a késlekedés ne akadályozza a fontos dolgokat, részben az adóból, részben pedig a kincstárból, annak lehetőségei szerint, két helyen kezdett katonaságot toborozni, miután utasítást adott az elzászi Nicolaus a Bolvilának, egy igen serény embernek, hogy a lehető leggyorsabban vezessen Bécsbe, Svábföldön át, a Bodeni-tó felé egy hűségeskűt tett gyalogos hadtestet, amit regimentnek hívnak. Eközben Ausztriában elrendelte, hogy Teodoricus Marcellus sorozzon egy másik regimentet; ő maga pedig, miután nem sokkal azelőtt befejezte az osztrák tartományok gyűlését Bécsben és a magyarokét Pozsonyban, még április vége előtt a csehországi Prágába indult, hogy a háború közös szándékára és az olyannyira szükséges támogatására ennek az országnak a lakóit is rávegye. Miután ezt szerencsésen, nagy fáradal-

mak árán, méltóságán alul és testi erejét is meghaladón véghezvitte, valamint csapatait is előkészítette, semmi sem volt sürgetőbb számára, mint hogy a Sziget várába szorultakat felszabadítsa az ostrom alól, amelyet már sok nyár óta viseltek. Ennek a tervnek az érdekében előreküldött körülbelül 300 főnyi, Ausztriában toborzott lándzsás-vértés lovasságot, amelyet fekete lovasságnak neveznek, és könnyűfegyverzetű magyarokat is, csaknem ezret, akiket huszároknak hívnak, a Dunántúl belsejébe, hogy Kanizsánál, Stájerország és Magyarország határában várják meg a gyalogságot, és azokat, akikről azt mondták, hogy a többi osztrák tartomány fogja őket felfegyverezni.

Amíg Pannoniában ezek a kedvező dolgok zajlottak, Theodoricus Marcellus saját hadosztályával és magyar lovasságával, és nem kevesebb, mint 600 nehézfegyverzetű némettel május vége felé megindult Bebek ellen, aki szünet nélkül lázította Magyarország túlsó részét. Szerencséjét és kedvező útját kihasználva Kassa határában Bebek három megerősített várat megadásra kényszerítette. Az idő tájt, amikor már javában június volt, a másik csapat is, amelyet Bolvilus vezetett oda Svábföldről, csatlakozott Kanizsánál mindkét fajta lovassághoz, majd késedelem nélkül áthaladva az ellenséges területen, Babócsát, egy megerősített várat — amelyet korábban a török elragadott tőlünk —, négy mérföld távolságyira Szigettől, ostrom alá vette azzal a szándékkal, hogy az ellenséget elvonja Sziget ostromától. Így is történt. De ez nem járt a mieink veszedelme nélkül. Ugyanis, amint az történni szokott, ahol kétségek támadnak a felderítők hűségét illetően, korábban tűnt fel az ellenség Babócsánál, mint ahogy a hír eljutott volna hozzánk, hogy a szigeti ostromot feloldották. Így tehát a királyi hadak rendezetlenül és, ahogy az lenni szo-

kott, az ágyúdörgéstől és lövésektől megzavarodva voltak kénytelenek összecsapni a törökkel, akik mind számukat, mind pozíciójukat illetően előnyösebb helyzetben voltak, és bár semmit sem mulasztottak el, amit a vitézség megkíván, végül is, miután a magyar és a stájer hadak magukra hagyták őket, kénytelenek voltak visszavonulni. Ebben a visszavonulásban tűnt ki a vitézsége többek között a két Bolvilusnak, a horvát Zrínyi grófnak, és a táborparancsnoknak, von Staynapruna sváb lovagnak is. És szinte hihetetlen módon kitűnt 300 osztrák lándzsás lovas is, és akik az élükön álltak, három kiváló osztrák nemes: Otto Henricus a Puchaim, Ruberius és Gilius, akiket tehát bátorságukért Ferdinánd király arany nyaklánccal és katonai övvel ajándékozott meg. Ugyanis ezek vitézségének köszönhető, hogy mind az ágyúk, mind pedig a gyalogság kár nélkül megérkeztek Csurgóra, a szomszédos városba és várba, amely két mérföldre volt, míg ők, nagy fáradtsággal távolról, majd közélről harcolva, fedezetként feltartóztatták az ellenséget.

Amíg Pannoniában ezek történtek, a csehek ezer lándzsás lovas – akiket fekete lovasoknak hívnak – fegyvereztek föl Morvaországban, miután kijelölték a sorozás helyét Strasnícénél, nem messze Ausztria és Magyarország határától, és Ferdinándot, Ausztria főhercegét, a király fiát nevezték ki vezérül ennek az új, sőt inkább megismételt hadjáratnak az élére, nehogy a tartományok panaszkodjanak. Még mielőtt minden csapatát hadrendbe tudta volna állítani Bécsnél, a törökök egy erősebb ostromgyűrűvel igyekeztek ismét körülvenni Szigetvárat. De az oly hatalmas ellenség minden fenyegetését megghiúsította a parancsnok vitézsége – úgy gondolom, nem kell eltitkolni a nevét az utókor elől: Horváth Márknak hívják –, aki olyannyira vitézül küzdött, hogy Ali basa, aki csaknem 14 ezer fős török sereg élén állt, könnyekre

fakadt, és tetszik-nem tetszik, arra kényszerült, hogy az ostromot feloldja, még akár saját károsodása árán is.

Amikor a királyt erről értesítették, tanácskoznia kellett övéivel, mivel ebben a háborúban egyetlen kedvező alkalmat sem akart elszalasztani, és fiát, akiről fentebb már említettem, hogy kinevezte a hadjárat vezérévé, 500 fekete lovaskatonával kíséretében augusztus vége felé sietve Magyarországra küldte, mellé adva még azt a cseh és morva lovasságot is, amelyről azt mondtam, hogy a Strasnícénél szervezett sorozáskor ezerre duzzadt a számuk, továbbá új és nagyobb ágyúkkal is ellátta őket, melyeket Prágából szállíttatott oda. Amíg ezek erőltetett menetben hadseregünk többi része felé tartottak, amely Kanizsánál, Stájerország és Magyarország határában várakozott, hatalmas vereséget szenvedett az a hadtest, amely a Dunán túl, a Szepességben Bebek ellen harcolt. Azt mondják, hogy ez volt a vereség oka: a vezérek kölcsönös gyűlölettől vezérelve vetélkedtek egymással; Marcellus, aki a gyalogosok élén állt, és Wolfgangus Puechamius, aki a lovasságot vezette, és egyik a másiktól próbálta magához ragadni a dicsőséget. Amint Bebek ezt kiderítette, ez az ember ugyanis mindenféle csalárdsághoz jól értett, miközben a mieink Rozsnyónál, Bebek váránál meglehetősen hanyagul örködtek, mintha teljes nyugalomban és a legnagyobb békeességben táboroztak volna, 1500 török lovaszt hívott oda Budáról, és mindenki meglepetésére szemben felsorakoztatatta őket. És, mivel a szóbeszéd mindent el szokott túlozni, 30 ezres seregről szóló hír terjedt el, amely úgy megrémítette a mieinket, hogy önként odahagyták a tábort, és még mielőtt az ellenség látótávolságba ért volna, elkezdtek visszavonulni a Szepesség felé. Ebben az elvonulásban, amely éjszaka történt, a vezérek állítólag olyannyira megrémültek, hogy a sereget és az ágyúkat is hátrahagyva elsőként kezdtek

menekülésbe, a gyávaság emlékezetes példájával szolgálva az utókornak. Mit tehettek volna a gyalogosok, akiket vezéreik utasítás nélkül hagytak, akiket megfosztottak igavonó állataiktól, amelyek az ágyúkat vontatták, és akiket elhagyott elszántságuk és harci bátorságuk ezen a különösen ellenséges és ismeretlen, az erdők és folyók miatt járhatatlan vidéken? Futásnak is eredtek volna, mindenféle rend nélkül, és hacsak a német lándzsás vértés lovasok és a magyar könnyűfegyveresek nem fedezték volna a hátukat, és vitézül harcolva, dárdákat dobálva az ellenséget nem hátráltatták volna, akkor az egész gyalogságot szétkergették volna. Akkor félelem szállta meg a mieink lelkét, hogy az úton szanaszéjjel hagyott ágyúkat néhány nappal később részint a törökök szerezték meg, részint pedig a szepesi polgárok szerezték vissza saját bátorságuk révén, mivel a német katonaság a félelem miatt semmit sem tett, hogy azokat visszaszerezze. Úgy tartják, hogy ebben a vereségben 14 ágyút veszítettünk; a katonaság kisebb veszteséget szenvedett, csak kétszázan veszték oda, akiket – ahogyan sokak tartják – a török és Bebek gyalázatos szolgaságba taszítva diadalmenetben Budára hurcolt.

Mialatt a Szepességben ezek történtek, eközben szeptember elsején, miután egyesültek azzal a lovassággal, amelyről beszéltünk, akiket Ferdinánd főherceg és azok vezettek, akiket ő állított a csehek élére: Plauen ura, Burgraff von Meissen, Karel Cerotin és Barkovic; egyesültek a hadsereg többi részével Kanizsánál, és hogy a késedelem ne ártson az ott lévőknek, a főherceg saját csapatával előreküldte Bolavilust a tartományok vértés lovasságával együtt, hogy foglalják el Korotna várát, amely három mérföldre feküdt Babócsától. Azok, mivel minden eseményre és fordulatra számítottak, olyan vitézül támadták meg a várát, hogy azt egyetlen rohammal bevették, majd megölték azokat a törököket és magyarokat,

akik ott őrség gyanánt tartózkodtak, akikről a többség úgy hitte, hogy számuk nem kevesebb, mint 500 volt.

Így hát a mieink visszafoglalták Korotnát. Ennek a híretől megrettenve a többiek, akik Babócsa, Görösgál, Szentmárton és Kálmáncsa váraiban voltak, miután a várakban mindent fölégettek, és a hadi eszközöket is elpusztították, sebes futással Pécsre menekültek, ahol állítólag a török tartalék csapatok gyülekeztek. Ekkor Márk, aki Szigetvár kapitánya volt, követte a viruló szerencse nyomát, és saját csapataival egészen Szentlőrincig és Sellyéig előretört, és csaknem magának Pécsnek a városáig hatolt; majd miután ezeket a várakat elfoglalta, amelyekről szó van, hatalmas zsákmányt szerzett, és győztesként tért vissza. A fényes fohérog a mieinkkel, noha volt kedvük továbbmenni, és visszafoglalni a többi, néhány évvel korábban Bécsnél elvesztett várat, mégis úgy gondolta, hogy nem szabad meggondolatlanul cselekedni egy ilyen ellenséggel szemben, amely tudniillik mindenféle csalárdságban járatos, és amely a kellő időben kiküldi kémeit. Ezek a kémek a mieinktől méltó büntetést kaptak. Azonban, nehogy úgy tűnjön, hogy hanyagul vezeti ezt az Istennek oly tetsző és oly szükséges háborút, Karel Cerotint, a cseh és morva lovasság vezérét elküldte, hogy derítse fel a környező szomszédos vidékeket, és hogy derítse ki az ellenség szándékát, és ha valahol úgy tűnik, hogy csapdákat állítanak vagy fegyverkeznek, azonnal értesítse őt erről. Ő, miután csapatait előkészítette, egészen Szigetig előretört, és a hely parancsnokával az élelmezésről és a király szándékáról tárgyalt, és miután ellátta őket bőségesen gabonával, néhány nap múlva visszatért a főherceghez. Ezen a visszauton azonban közel járt ahhoz, hogy kis híján belesétáljon az ellenség csapdájába: miután az őrállásai már elvesztek, a helyzet veszedelmessé vált volna, hacsak a háborús tapaszt-

talatból kifolyólag a megfontolt vezér nem tartotta volna egész éjszaka készenlétben a lovasságot. Így hát Cerotin épségen visszatért a főherceghez, aki már megerősítette második táborát Csurgónál, nem messze Babócsától, és a csata összes kimenetelére úgy tervezett, mintha már a győzelem lehetőségét venné számba. De mivel az idő már őszbe hajlott, a hideg szorongatta a katonaságot, és a jóval megfontoltabb ellenség a Pécs környéki területeken nem mert már harcba bocsátkozni a mieinkkel, akiket pedig létszámát tekintve messze fölülmúlt, és úgy tűnt, hogy jóval lassabban is cselekszenek. Ezért, miután a helyzetről beszámoltak a győzhetetlen Ferdinánd király tanácsában, szülőjének utasítása szerint, nehogy veszélybe sodorja a rá bízott hadsereget, ha a már testileg is kimerült katonaságot túlságosan sokáig, ilyen nagy hidegben, folytonos és szakadatlan esőben, amely akkor támadt...

ORMOS Bálint

„Ezt a Gyönyör tervezte veled...”

A római villa művelődéstörténeti jelentősége

Publius Papinius Statius költészetében

Jelen dolgozatban a római kori, Itáliában fellelhető *otium-villa* irodalmi reprezentációjával (*ekphrasis*) kívánok foglalkozni a Kr. u. 1. századi Statius: *Erdők* (*Silvae*) című versgyűjteményében. A költő által, a *Silvae* 1. könyvének 3. versében jellemzett *villát* és a hozzá társított tájképet pedig a valóság és fikció egymást fedő halmazában kívánom megragadni az újabb szakirodalmi megállapítások segítségével. Az alábbiakban ezért egy olyan *villa* és tulajdonosa kerülnek bemutatásra, amelyek irodalmi képei egymással kölcsönös összefüggésben álltak Statius költészetében, azaz tulajdonos és *villája* egymást feltételezték a reprezentáció aktusában.

A vers címzettje, Vopiscus nem egy könnyen meghatározható személy. Jó eséllyel azonban egy igen sikeres szenátori család tagja és egyben Statius patrónusa volt, aki *villájában* az irodalomnak szentelte magát. A versben ugyanis egy Tiburban (Latium) ingatlannal

rendelkező költőként jelent meg. Vopiscus tehát inkább barátként, vendéglátóként jelent meg a versben, viszont kettejük egymáshoz fűződő viszonya nem lett megnyugtatóan tisztázva. Feltehető, ahogy az ábrázolt *villa*, úgy Vopiscusnak a költeményben lefestett személye is valamilyen szinten költői kép: egyfajta szemléltető eszköz az irodalompártolás érdekében.

A kép a természetesség és az átlátszóság illúzióját nyújtja, azonban az önhatalmúlag végzett reprezentáció és a misztifikált ideológia elpalástolására is szolgál. A grafikus kép (pl. festmények, szobrok, tervrajzok) a szövegkontextus működése révén mentális (leírások), verbális (metaforák) és észlelési (érzéki, észlelhető formák) képpé alakulhat át. A mentális kép az összes érzékszervet képes mozgásba hozni. A leírás folyamata során ugyanis feltételezhető egy további elme, amely végrehajtja a dekódolás folyamatát, s ebben az elmében megjelenik a szövegben leírt kép. Statius *villa*-versének legelején előtérbe helyezte a hőérzetet (a *villa* hűvösségének kiemelésével) és a hallást (Vopiscus ékesszólására utalva), amikor bevonta az olvasókat a versben lefestett tiburi *villa* tájképébe. Ezt követően gyorsan kapcsolatot teremtett az érzékelésekre utaló kifejezések, élvezet, gyönyör, emlékezet és *mimésis* között. Utóbbi kettő egyaránt utalt arra, hogy itt egy valóságban is fellelhető, igényes *villa* művészileg újraalkotott képe, s egy, az elit által ismert életforma felidézéséről van szó. Statius az olvasói tekintetnek is irányt szabott ebben a *villa*-tájképben. A leírt tájképre irányított olvasói tekintet pedig a látvány hatásos pontjainak a megkonstruálását szolgálta. E pontok egyaránt utaltak a *villa* lehetséges, fényűző részeire és a szellem művelésének lehetőségére a *villán* belül. A versben a *villa* kontextusát a városi környezet elitista értelemben vett értékei hozták létre. A vers bevezetőjében Statius epikus, mitológiával átitatott képeket szerepeltetett és az elit *villa*-kultúrájában fellelhető ismerős motívumok kombinációi szolgáltak a költő távlati rajzának alapelemeiként. Az elit által megszokott választékos, ünnepélyes hangulatú

költői nyelv és a költő által felkínált emlékezettechnikai gyakorlat pedig még érzékletesebbé tették a *villáról* szóló leírást a művelt olvasók számára.

Az emlékezettechnika kapcsán érdemes felidézni a Statiuszal kortárs Quintilianus idevágó gondolatait. A gyakorlat szerint érdemes kiválasztani vagy elképzelni egy több helyiségből álló házat. Az emlékezés során nemcsak egyes, sajátos helyiségek újbóli felidézése történik, hanem az emléken újabb emlékeket helyez el a gyakorlat végzője. A mondanivalót az egyén fogalomba tömöríti és az egyes helyiségekben hagyja. Mikor pedig újrakezdi az emlékezést a személy, a helyiségekkel együtt a fogalmakat is felleli, amelyeket kibontva egymás mellé fűz fel. Statius saját bevallása szerint emlékezetből írta le Vopiscus *villáját*. A költő a versben a *villához* kapcsolódó, többletjelentésű gondolatokat és utalásokat helyezett el a versben, amelyeket a *villa* vagy bizonyos helyiségének, a ház körüli kertnek, továbbá a környező tájnak a kiemeléseivel aktivált.

Statius írói felfogásával nyíltan kesztyűt dobott a fényűzés kritikusai, legfőképpen Horatius elé. Horatius ugyanis nem egy minden luxus-igényt kielégítő életstílussal kötötte egybe a *villabeli* életmódot. Másfelől a magánház Horatius költészetében gyakran a természet elferdítéseként jelent meg, s szimbóluma volt a fizikai és erkölcsi kicsapongásnak. Horatius számára a kellemességeket viszont szintén a technika és a pénz tették lehetővé. Horatius azonban bizonyos megnyilatkozásaiban ezeket szükségtelennek tartotta, az értük való sóvárgást pedig irracionálisnak. A költő saját birtokát is szerénynek kívánta beállítani. Statius ezzel szemben szemérmetlenül propagálta lelkesedését Vopiscus birtokának fényűzése iránt. Vopiscus Tiburjában a víz és a fák egy gazdag ingatlan részeként funkcionáltak. Az épület mint újfajta *locus amoenus* árnyékának köszönhető hűvöségét itt a ház építészeti kialakítása teremtette meg. Maga a ház a legdrágább anyagokból épült és rendelkezett a legújabb technológia nyújtotta kényelemmel. Vopiscus *villája* látszólag igen távol esett

az epikureizmus hirdette „józan szerénység” ideáljától a maga nagyszerű, választékos kialakításával, gazdag díszítettségével és berendezésével. Statius ennek ellenére hangsúlyozta, hogy Epikuros jobban kedvelte volna Vopicus ingatlanát az athéni kertjeinél. E kijelentés első olvasatra talán túlzásnak tűnik. Az extravagáns ház ugyanis maga után vonta a környező természet extravagáns kialakítását is. Vopiscus háza ennek ellenére harmóniában állt a természettel, nem pedig megerőszakolta azt. A római kerteket ugyanis olyan építészeti elemeknek gondolták el, amelyek a ház kiterjedései voltak. Ezek aztán adaptálódtak a ház beosztásához. Ahogy a ház, úgy a természet is gazdagnak tűnt fel a versben. A pásztori, földműves ideák a tájépítéssel és a kertkialakítás során új fogódzókkal kapcsolódtak az új technikai fogásokhoz és emberi igényekhez. Összességükben viszont így váltak az emberi beavatkozással megteremtett tájképi művészet szépségének a hirdetőivé. A technika és a természet erőforrásai egyaránt képviselték magukat a fényűző *villában*: a szabályozott és csövekbe terelt víz, a fák és az árnyék a *villa* díszítőelemeiként szolgáltak és tulajdonképpen a díszítő funkciónak lettek alárendelve. A költészet és erény ideális helyszíne így a „szakrális-pásztori” tájról áttevődött a fényűző házra, továbbá annak gondosan megtervezett és kialakított környezetére. A táj egyszerű elemei (pl. árnyékosság, fa, patak) pedig feloldódtak ebben a felfogásban, ezért mostantól kezdve a *villa* abszolút uralta a tájat.

Horatius az *Episztolák* 1. könyvének 10. versében a vidéket kérdések formájában magasztalta fel a városi fényűzéssel szemben. Provokatív módon tette fel a kérdést, vajon a márványkövekből kirakott mozaikpadló jobban fénylett vagy illatozott-e a pázsitnál? Vopiscus *villájában* szintén volt egy különleges mozaikpadló, amely valószínűleg a mindenfélével összeszórt padlókép típusát követte. Habár ez a padló a természetben való felülemelkedést reprezentálta, abban mégis igazolást nyert, hogy az így „feldíszített talaj örömét lelte saját változatos művészetében”. A természet hálás reakciója

azt sugalmazta, hogy Vopiscust olyan jótevőnek és civilizátornak lehetett tekinteni, akinek a fényűzése a természetet és a vidéki tájat gyarapította. S valóban: a mennyezetről aláhulló fényzuhatag és a padló élénk, az üveglakokon visszatükröződő képe egy másik, a természet és művészet közti kölcsönösség harmonikus képét alkotta meg, amely magában a házban jött létre. Idézett episztolája másik helyén Horatius megkérdőjelezte a csövekben folyó víz kiválóságát a nyílt folyóvízzel szemben. Horatius itt – a természet-párti indoklás érdekében – leszólta a városlakónak a vízvezetékrendszerbe vetett bizalmát, amely viszont a római technológia alapvető elemének számított a civilizáció létrehozásában. Vopiscus bővében volt a víznek saját birtokán, sőt egy tökéletes *villában* általában kellő vízbőségnak kellett lennie. Vopiscus *villájában* minden hálószobába bevezették a vizet és a partra kitelepedő lakomázók egyszerre gyönyörködhetnek a fürdőépületekben vagy az ingatlan területén egymást keresztező természetes (Anio) és mesterséges (Aqua Marcia) folyóvizekben, mely utóbbi vizet szállított csővezetékében Rómába. A természeti és építészeti szépségek tehát elválaszthatatlanul egybeforrtak, amelyre már Propertius is utalt korábban. Horatius fentebb idézett episztolájában a víz erőszakos megszűrése, hogy majd csövekből fakadjon elő, természetellenes beszabályozás volt. Vopiscus birtokán viszont a víznek a csőben történő surranása békés cselekedetnek számított, így nem volt szüksége erőlködésre, hogy kitörjön kötelékeiből. A csőben folyó víz ezért inkább az anyagi előrehaladást reprezentálta semmint az erkölcsi züllést. Sőt, a vízvezeték megléte rámutatott az ingatlan önellátására, amely rendelkezett mindazon kellemességekkel, amik megtalálhatóak voltak a fővárosban. Statius tehát félretette a természetet kizsákmányoló technológia negatív képét, mivel újra bebizonyosodni látszott, hogy a természet „örült” a beavatkozásnak. Az Anio és mellékfolyóinak, a Tiburnusnak és az Albulának a megszemélyesített istenalakjai is eljöttek éjszaka, hogy élvezzék a tiszta vizeket. A fürdőket, amelyek az Anio vizét

használták, szintén a folyópartra építették. Ebben az esetben sem volt szó arról, hogy a folyót úgy kezelték volna, mint egy szolgát, ami ellenállt és erőszakosnak bizonyult a betörése miatt. Ellenkezőleg, az Anio a legnyájasabb vízfolyásnak számított, még akkor is, ha a fürdő jármába terelték. Végül Horatius a 10. episztolában azt is kifogásolta, hogy a *villa* megkövetelte a körkílatást. A jó kilátás fontos jellegzetessége volt ugyanis a római *villának*, s ezzel a kedvező tulajdonsággal Vopiscus *villája* természetsszerűleg rendelkezett. Ebben az esetben a látkép nem csupán a vizuális gyönyörrel volt összefüggésben, hanem a természet feletti ellenőrzéssel is. Ez egy olyan felügyelet volt, amelyet Horatius kigúnyolt mint az élvezet helytelen formáját. Egyéb irodalmi forrás viszont tanúsítja, hogy a birtok urának rálátása volt *villájából* a környező tájra. A látvány ellenőrzése ugyanakkor maga után vonta a hangok feletti uralmat is. A természet hangjait úgy nyomták el, hogy Vopiscus békésen álmodhatott, olyan emberként, aki mentes volt a mentális és erkölcsi nyugtalanságtól. A látvány és a hang ellenőrzése így metaforikus módon utalt a költő belső kontrolljára. Vopiscus a fentiek segítségével irányította tulajdonát és rendezte el saját tájképét egy kulturális motívumokkal telített és természetesen ható művi közegben. Vopiscus tehát fényűző módon élt vidéken egy olyan luxus-*villá*-ban, amelyet Horatius bizonyos szinten elutasított. Mindenesetre Statius versében az építészeti és erkölcsi morál szoros kapcsolatba került egymással. Vopiscus úgy tűnik, hogy két világ legjavát birto-kolta, azaz rendelkezett a természet harmóniájával szemben Horatiusszal, aki ugyan szintén erre vágyott, de közben a városban is élvezte a városi kényelmet és komfortot.

Horatiusnál azonban rábukkanhatunk egy olyan episztolára is, amelyben a falu és a város ellentétét mintegy semmissé tette azzal, hogy a megelégedettséget nem egy bizonyos helyszíntől tette függővé. Ezzel a megjegyzésével pedig megelőlegezte Seneca megállapítását is. Horatius sabinumi birtoka a természetességet, függetlenséget

és a királyi életérzést szimbolizálta. A versben a falusi élet a helyes és természetes életforma megjelenítője, amellyel szemben a város csupán utánzat. Ha pedig a házat élő növényekkel, mint például ültetett fákkal díszítették fel, akkor éppenséggel a vidék elsőbbségét hirdették a várossal szemben. Statius felfogásában azonban egy olyan stratégiát vélhetünk felfedezni, amely szerint a kényelem minél nagyobb teret kellett, hogy nyerjen a természetben, azaz a vidéki környezetben. Statius e felfogásával pedig a természet urbanizációját igazolta, továbbá összekapcsolta a jól kialakított tájképet a tulajdonos, Vopiscus társadalmi és erkölcsi értékével.

Statius provokatív és összegző megállapításával a jólét újfajta értéke mellett érvelt, amely közelebb vitt magához az erényhez. Amikor Statius áldást kért Vopiscus „boldog szellemére”, olyan metaforát használt, amely kihangsúlyozta a kapcsolatot az anyagi és erkölcsi jólét között. A költő kölcsönösen megerősítette az erőteljes fikciókat a természetről, amelyek együttműködésben álltak a stabil és virágzó birodalom esztétikai és erkölcsi rendjével. Statius azonban továbbra is kihívta maga ellen Horatiust azzal, hogy erőteljes kapcsolatot teremtett a luxus és a mondén értelemben vett epikureus életstílus között, utóbbit ugyanis beolvasztotta a kiváltságos és jóléti életvitelbe. Statius Venus és Gyönyör (*Voluptas*) alakjainak a szerepeltetésével pedig kifejezésre juttatta Vopiscus *villájának* városi kifinomultságát. Venus és Gyönyör alakjai azonban e szöveg kontextusában filozófiai jelentéssel is rendelkeztek. Venus és Gyönyör ugyanis fontos szimbólumai lettek a helyesen értelmezett élvezetnek, amely egyben mérsékletet és szabadságot is magában foglalt a túlzó vágyakkal szemben. Vopiscus emiatt nem állt annyira távol az epikureus eszménytől. Statius felfogásában ugyanis Vopiscus *villája* és környezetének kialakítása annak gazdag, pazar és fényűző mivolta ellenére is lelki kiegyensúlyozottságot, békét, kellemességet sugallt. Vopiscus *villája*, tája a természet és a technika összekapcsolódása révén mentes volt a romboló emberi vágyaktól, sőt: a józan nyugalomnak adott helyet.

Horatius viszont nem olyan egyoldalúan értelmezte a szerénység és jólét kapcsolatát, mint ahogy az a fenti megállapítások alapján elsőre kitűnik. Horatius egyik satírájában egy erősen moralizáló diskurzust hozott létre, miközben egy másik szereplőnek adta át a helyét. Ahelyett, hogy maga demonstrálta volna az egyszerű élet erényeit, Horatius mindezt Ofellus filozófus képzelt alakjának engedte át. Horatius már a satíra kezdetén megállapította a távolságot közte és az egyszerű filozófus között, akinek „bölcssége” csupa morális közhelyből állt. Ez a fajta távolságtartás pedig arra sarkallhatja az olvasókat, hogy merüljön fel bennük némi kétely Ofellus szavainak igazságtartalmát illetően. Mindazonáltal vegyük figyelembe őket egy nagyobb és összetettebb erkölcsi és politikai világ kontextusában, amelyben Horatius maga is élt. A vers tulajdonképpen arra tanított, hogy mindkét szélsőséget: a fényűzést és a nyomort egyaránt kerülni kellett, amennyiben az olvasók (akárcsak Horatius) elég szerencsések voltak, hogy rendelkeztek egy kis ingatlannal (pl. Horatius Sabinumban, kb. 40–45 km-re Rómától), ahol az olvasók (ha úgy döntöttek) gyakorolták Ofellus elveit megfelelő korlátok (vagy inkább kompromisszumok) közé helyezett formában. Így értelmezve, Horatius Ofellus alakját nemcsak az erkölcs szemléltetésére használta, hanem egy erkölcsi probléma megállapítására, amelyet nem sikerült megnyugtatóan lezárni.

Statius a római identitás kulcselemét másította meg költészetében. Ez a kulcselem pedig az volt, hogy a római polgár elvárt szerepkörének egy része megegyezett a gazdálkodóéval. Ezt a hagyományt pedig egészen Romulus alakjáig vissza lehetett vezetni. A természet mesterséges és nem mezőgazdasági jellegű értékei úgy tűnik, Statiusnál leváltak az önellátás, termékenység és a jó kormányzás már ismert háttéréről. A szemlélődő olvasó bárhova is tekintett Statius vidéki tájképében az élvezet és a vágy az esztétikai látványra, illetve az intellektuális termelésre fókuszálódtak. Domitianusnak a művészet, irodalom, továbbá a vallás iránti, részben hivatalból

történő érdeklődése pedig lehetőséget adott ezekhez a filozófiailag megalapozott és esztétikai értelemben komplex tájképekbe történő „kiruccanásokhoz”.

Statius olvasója megtapasztalhatta a gyönyörködtetés összetett rendszerét. Sejthető, hogy a nagyszerű jólét, amely a versben nem kapcsolódott a *villa* ingatlanpiaci vagy gazdasági háttéréhez, ennek ellenére létrejött és még meg is szilárdult, ahogy a hozzá tartozó erkölcsök (*mores*) is. A vers végkicsengése tehát mégsem az, hogy az olvasó egy olyanfajta luxushoz jutott el, amely a fényűzésen kívül mindent feladott, s ami a teljes társadalmat megrontotta. Ez a típusú *villa*-tájkép azonban nem rendelkezett semmiféle polgári kötelezettséggel sem, amelyet Cicero vagy Ifjabb Plinius hangoztattak. De még azokkal az extravagáns és egyben elrettentő allűrökkel sem, amelyekkel a lucullusi birtokokról vagy a nerói *Domus Aurea*-ról szóló leírásokat ellátták. Mindenesetre Statius verse ezt a *villát* még Rómában is láthatóvá tette, ezzel pedig hirdette a filozófiai tőke láthatatlan javát mint kulturális és társadalmi érték. A domitianusi korszellem támogatta a vallásos jámborságot és a kulturális produktivitást. Statius *villa*-verse pedig megmutatta, hogy a vidéki táj hogyan gyűjthette magába az egyén kiválóságait, vallási képzeteket, érdeklődését, jó ízlését, biztosítva ezeket, hogy a hengegés távol maradjon tőlük.

Statius a költői leleménynek köszönhetően létrehozott a szövegben megjelenő képi reprezentációt: egy irodalmi tájképet. S e textuális tájképben Vopiscus a Gyönyörrel (*Voluptas*) karöltve kialakított egy lenyűgöző *villát*. A verssorokban leírt tájkép egy olyan átértelmezett környezetet reprezentál, amelynek az alapelemei fellelhetőek voltak a valóságban. Ami viszont elválasztja ezt az ábrázolásmódot a „vegytisztá” valóságtól az a sorok mellől előbújó eszmei vetület, preconcepció, intertextualitás, amelyek több értelmezési lehetőséget is felkínálnak az olvasóknak.

Bibliográfia

- ADAMIK T.: *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig.* Pozsony 2009.
- BOROVSKIJ, J. (ed.): *M. Valerii Martialis epigrammaton libri.* Leipzig 1976.
- BORZSÁK I.: *Horatius: Epistulae.* Szöveg gond., bev., jegyz. Borzsák István. Budapest 1969.
- CARO, S.: *Oplontis.* In: Marisa Ranieri Panetta (szerk.): *Pompeji: Az eltemetett város történelme, mindennapi élete és művészete.* Pécs 2005, 373–400.
- FALCONER, W. A. (trans.): *Cicero: De Senectute. De Amicitia. De Divinatione.* Cambridge (Massachusetts)–London 1979.
- FISHER, CH. D. (ed.): *Tacitus: Annales.* Oxford 1906.
- FISHER, CH. D. (ed.): *Tacitus: Historiae.* Oxford 1911.
- GRIFFIN, D.: *Satire. A Critical Reintroduction.* Lexington 1995.
- GUMMERE, R. M. (ed.): *Seneca: Ad Lucilium Epistulae Morales.* I–III. London–New York 1925.
- HÖCKER, C.: s.v. Villa. In: CANCIK, H.–SCHNEIDER, H. (ed.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 12/2.* Stuttgart 2002, 210–221.
- IHM, M. (ed.): *Suetonius: De vita Caesarum libri VIII. Domitianus.* Leipzig, 1907.
- JAN, L.–MAYHOFF, K. (ed.): *C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII.* Stuttgart 1967–1970.
- KEIL, H. (ed.): *C. Plini Caecili Secundi: Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber. Panegyricus.* Lipsiae 1896.
- KLINGER, F. (ed.): *Q. Horati Flacci opera.* Leipzig 1959.
- KUN J. (ford.): *Varro: A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul.* Budapest 1971.
- KUN J. (ford.): *Cato: A földművelésről. Latinul és magyarul.* Budapest 1966.
- MÁTHÉ E. (ford.): *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Lucullus.* Budapest 2005.
- MEISTER, F. (ed.): *Quintilianus: Institutionis Oratoriae Libri Duodecim.* I–II. Lipsiae–Pragae 1886–1887.
- MITCHELL, T. W. J.: *Mi a kép?* In: Kárpáti Eszter (szerk.): *Szöveggyűjtemény a szemiotika tanulmányozásához.* Budapest 2005, 117–155.
- MUELLER, L. (ed.): *Propertius: Elegies.* London–New York 1898.
- MURAKÖZY Gy (ford.): *Statius: Silvae. Erdők. Latinul és magyarul.* Budapest 1979.
- NAUTA, R. R.: *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian.* Boston–Leiden–Köln 2002.
- NEWLANDS, C. E.: *Statius's Silvae and the Poetics of Empire.* Cambridge 2002.
- RODGERS, R. H. (rec.): *L. Iuni Moderati Columellae, Res Rustica. Incerti auctoris Liber de arboribus.* Oxford 2010.
- SPENCER, D.: *Roman Landscape: Culture and Identity.* New York 2010.

Abstract

„Pleasure herself, her gentle hand, designed it with you,...” *The Culture-Historical Importance of the Roman Villa in Publius Papinius Statius’s Poetry*

This study is about the poetry of Publius Papinius Statius at the end of the first century AD. Statius’s poetry was closely linked to the Flavian-dinasty and also to the emperor Domitianus. In this study I am going to examine Statius’s collection of occasional poems, named *Silvae* (*Forest*). From this collection I choose one particular piece of work: a poem about the luxurious *villa* of Manilius Vopiscus at Tibur (today Tivoli, 30 km far from Rome, at Lazio). The *villa* as a poetic motive and a real estate was able to express its owners’ material abundance and also their philosophical and literary interest. Statius’s *villa*-poem created not only a tolerated (against Horatius’s poetry) but a celebrated literary image of a lavish *otium-villa*, like Pliny the Younger about his *villas* in Latium and Etruria in his letters.

Melléklet

Publius Papinius Statius: Silvae – Erdők

1.3.

Villa Tiburtina Manili Vopisci

*Cernere facundi Tibur glaciale Vopisci
si quis et inserto geminos Aniene penates,
aut potuit sociae commercia noscere ripae
certantisque sibi dominum defendere villas,
illum nec calido latravit Sirius astro* 5
*nec gravis aspexit Nemeae frondentis alumnus:
talis hiems tectis, frangunt sic improba solem
frigora, Pisaeumque domus non aestuat annum.
Ipsa manu tenera tecum scripsisse Voluptas
.....*
tunc Venus Idaliis unxit fastigia sucis 10
*permulsitque comis blandumque reliquit honorem
sedibus et volucres vetuit discedere natos.
O longum memoranda dies! quae mente reporto
gaudia, quam lassos per tot miracula visus!
ingenium quam mite solo, quae forma beatis* 15
*ante manus artemque locis! non largius usquam
indulsit natura sibi. nemora alta citatis
incubuerunt vadis; fallax responsat imago
frondibus, et longas eadem fugit umbra per undas.
ipse Anien (miranda fides) infraque superque* 20
*saxeus hic tumidam rabiem spumosaque ponit
murmura, ceu placidi veritus turbare Vopisci
Pieriosque dies et habentes carmina somnos.
litus utrumque domi, nec te mitissimus amnis
dividit: alternas servant praetoria ripas,* 25

non externa sibi fluviorum obstare queruntur.
Sestiacos nunc Fama sinus pelagusque natatum
iactet et audaci victos delphinas ephebo:
hic aeterna quies, nullis hic iura procellis,
numquam fervor aquis. datur hic transmittere visus 30
et voces et paene manus. sic Chalcida fluctus
expellunt fluvii, sic dissociata profundo
Bruttia Sicanium circumspicit ora Pelorum.
Quid primum mediumve canam, quo fine quiescam?
auratasne trabes an Mauros undique postes 35
an picturata lucentia marmora vena
mirer, an emissas per cuncta cubilia nymphas?
huc oculis, huc mente trahor. venerabile dicam
lucorum senium? te, quae vada fluminis infra
cernis, an ad silvas quae respicis, aula, tacentis, 40
qua tibi tota quies offensaue turbine nullo
nox silet et nigros imitantia murmura somnos?
an quae graminea suscepta crepidine fumant
balnea et impositum ripis argentibus ignem,
quaque vaporiferis iunctus fornacibus amnis 45
ridet anhelantes vicino flumine nymphas?
Vidi artes veterumque manus variisque metalla
viva modis. labor est auri memorare figuras
aut ebur aut dignas digitis contingere gemmas;
quicquid et argento primum vel in aere minori 50
ludit, et enormes manus est experta colossos.
dum vagor aspectu visusque per omnia duco,
calcabam necopinus opes. nam splendor ab alto
defluus et nitidum referentes aera testae
monstravere solum, varias ubi picta per artes 55
gaudet humus superatque novis asarota figuris.
expavere gradus.
Quid nunc iungentia mirer

*aut quid partitis distantia tecta trichoris?
quid te, quae mediis servata penatibus arbor
tecta per et postes liquidas emergis in auras, 60
quo non sub domino saevas passura bipennes?
et nunc ignaro forsán vel lubrica Nais
vel non abruptos tibi demet Hamadryas annos.
quid referam alternas gemino super aggere mensas
albentesque lacus altosque in gurgite fontes? 65
teque, per obliquum penitus quae laberis amnem,
Marcia, et audaci transcurris flumina plumbo?
an solum Ioniis sub fluctibus Elidis amnem
dulcis ad Aetnaeos deducat semita portus?
illic ipse antris Anien et fonte relicto, 70
nocte sub arcana glaucos exutus amictus
huc illuc fragili prosternit pectora musco,
aut ingens in stagna cadit vitreasque natatu
plaudit aquas. illa recubat Tiburnus in umbra,
illic sulphureos cupit Albula mergere crines; 75
haec domus Egeriae nemoralem abiungere Phoeben
et Dryadum viduare choris argentia possit
Taygeta et silvis accersere Pana Lycaeis.
quod ni templa darent alias Tirynthia sortes,
et Praenestinae poterant migrare sorores. 80
Quid bifera Alcinoi laudem pomaria vosque,
qui numquam vacui prodistis in aethera, rami?
cedant Télegoni, cedant Laurentia Turni
iugera Lucrinaeque domus litusque cruenti
Antiphatae; cedant vitreae iuga perfida Circes 85
Dulichiiis ululata lupis, arcesque superbae
Anxyris et sedes Phrygio quas mitis alumno
debet anus; cedant, quae te iam solibus artis
avia nimbosa revocabunt litora bruma.
Scilicet hic illi meditantur pondera mores; 90*

<i>Majd Venus Idalium nedvével kente be ormát, s rálebbentve haját, otthagya a házon igéző báját, s szárnyas sarjait ott tartotta parancsa. Ó, örök emlékü ez a nap! Lelkem mily örömmel telt el, mennyi csodán bágyadt káprázva e két szem! Mily békés ez a hely! S emberkéz műve előtt is mily szép volt ez a boldog táj! Nem hagyta magát így máshol a Természet pazarolni! A gyors rohanású vízre magas fák dőlnek, csalfán csillan a lombjuk vissza, az árnyékuk reszketve továbbfut a vízen. Sziklákon zuhog át Anio fentebb meg alantabb, ám – csoda hódolat – itt nem zúg dühösen habos árja; drága Vopiscusnak mintegy kímélni akarja műzsai napjait és költészettel tele álmát. Mindkét part a tied, ház, s nem szel e legszelidebb ár kétféle, mindkét partot e nagyszerű épület őrzi, s nem panaszolja, hogy őt idegen víz árja zavarja. Hát csak hordja a hír ama sestusi öblöt, az átszelt tengert s delfineket megszágyenítő merszét! Itt örökös csend ül, mennydörgés itt sose zendül, hab sose forrong. Hang, a tekintet könnyeden ér át s szinte a kéz is. eként különíti a chalcisi földet el folyamár, s így nézi a tenger mély szorosán át bruttiusok partszéle Szicília-földi Pelorust. Hol kezdjem, folytassam a dalt, s mit mondjak utólszor? Mit bámuljak előbb? Az aranyló mennyezetet vagy mór ajtók tömegét, ragyogó márványerezetnek színét, s azt, hogy a víz eljut valamennyi szobába? Erre szemem, lelkem húz arra. Daloljam a tisztas ős fáknek ligetét? Vagy a termeket: azt, mely a vízen túlra tekint, vagy mely szemléli a hallgatag erdőt, hol nem moccan a csend, s orkánt sose látva nyugodtan</i>	<i>10 15 20 25 30 35 40</i>
--	--

*hallgat az éj, hol a fák feketén szunnyadva pihennek;
 vagy, hogy a fürdők mint gőzölnek gyeppel övezve,
 s hogy lángtól melegülnek a hűs partok, s a folyónak
 istene gőzt lehelő kályhákba befogva a szomszéd 45
 vízárban lihegő nimfákat hogy kikacagja?*
*Régi kezek művét, sok száz mód élni varázsolt
 érc remeket láttam, s hogy mennyi ivor meg aranytárgy
 volt, s gyűrűbe való ékkő, fáradva sorolnám,
 s mit csak, próbának roppant szobrokhoz, a mester 50
 játszva előbb kicsivé formált bronzból meg ezüstből.*
*Tévedező szememet míg hordozom erre meg arra,
 lábam kincsre tipor véletlen. Mert a magasból
 rázuhogó s üvegablakokon megsokszorozódó
 fényben látszik a padló, és ezer új figurával 55
 vígan fénylik a kő, szebb minden más mozaiknál,
 s visszariaszt lépnem. S bámuljam-e most a középső
 épületet vagy a két szárnyrészt hármassal termével?*
*Vagy téged, fa, amely, megtartva, a ház közepén állsz,
 s nyúlsz a tető, a gerenda közén fel a híg levegőbe; 60
 mely más gazda alatt kímélne a fejsze vad éle?*
*Ám most félbe – urad tudtán kívül – sose bántott
 éveid egy izmos nait vagy nimfa szakasztja.*
*Szóljak a két parton felváltva adott lakomákról,
 víz mélyén fakadó forrásról, tiszta tavakról, 65
 vagy rólad, ki a gyors Aniön itt vágva keresztül
 bátran, Marcia fent iramodsz ólomvezetékben
 Tán csak az elisi víz fog az Aetna alatti öbölbe
 futni ion hab alatt, vegyületlen tartva meg áriját?
 Forrását, üregét Anio odahagyva kibújik 70
 zöld köpenyéből, hogyha leszáll a titokzatos éjjel,
 s testét itt vagy amott elnyújtja szelíd mohaágyon;
 majd belecsobban a vízbe hatalmasan, és ahogy úszik,*

ver kristály habot. Itt pihen el Tiburnus az árnyban,
 s Albula itt vágyik lemeríteni kénszínű fürtjét. 75
 Erdei Phoebét el tudná e lak Egeriától
 hívni, s a hűs Taygetos ormáról a dryas-kart
 s Pánt a lycaeusi berkek mélyéből idecsalná.
 S jóslatokat máshol Tirnys fia hogyha nem adna,
 eljönnének a nővérek praenestei tájról. 80
 Zengjelek, Alcinous kétszer termő csoda fái?
 Ágak, amik termés nélkül sose nyúltok a légbe?
 Telegonus s Turnus Laurentuma fel sose érhet
 ezzel, s Lucrinus tava és bős Antiphatesnek
 berke, s a szép Circe bűvös hegye sem, hol Ulixes 85
 farkasnépe üvöltött, sem hegyi vára a büszke
 Anxurnak, sem a táj, mit sírul nyert el a jámbor
 dajka a fríg hőstől, sem a parti vidék, ami megvéd
 téged majd a borús téltől, ha a nap köre szűkül.
 Mert hisz a nagy kérdéseken itt töprenkedik elméd, 90
 itt termékeny a csend, s vidul arca a súlyos erénynek;
 itt az öröm józan, s fényűzés nélküli jólétszillog.
 Még az öreg gargettusi bölcs is örömmel
 átköltözne, Athént s kertjét otthagyva, tehozzád.
 Bár havazó Pliasok, s olenusi csillag alatt, bár 95
 télen az Aegei-tengeren át: idejönni megéri,
 lesse habár a hajónk Malea s Szicília vészes
 torlata; mért nem kell az öröm, mely itt van előttünk?
 Tiburi faunus-nép s maga Alcides is elámul,
 hogyha dalolsz, s komolyabb lant zengte Catillus, ahányszor 100
 Pindarus ódájával készit vetekedni a kedved,
 vagy hősök hadait megzengeni nyúlsz az ideghez,
 vagy ha kaján gúnnyal kevered ki maróra szatirád,
 vagy levelet formálsz ugyanily gonddal ragyogóra.
 Méltó vagy te Midas, Croesus, perzsák vagyonára – 105

*s boldog a szellemedével! A Hermus kellene fusson
ázó réteden át az aranyszínű folyamágóban,
és ragyogó fövenyű Tagus. Éljen tudós nyugalomban
hosszan, fellegeit lelkedre a gond ne bocsássa,
s múlt felül – óhajom ez – majd jóval a nestori vénkort! 110*

(Muraközy Gyula fordítása)

PESTI Gábor

A budai polgárok összeesküvése a Verancsics-hagyaték tükrében

Bevezetés

A magyar történetírásban bizonyos történelmi eseményekkel kapcsolatban mind a mai napig fennmaradt néhány regényes elem. Ilyen Buda török kézre kerülésének a története, amely tele van ármánnyal és cselszövással. Egy eseménysort, a budai polgárok úgynevezett „árulását” fogom részletesen megvizsgálni egy sajátos forráscsoport a Verancsics-hagyaték tükrében.

Források

Verancsics Antal a Szapolyai-párt oldalán kezdte karrierjét, majd esztergomi érsekként a Habsburg-párt oldalán fejezte be az életét. A 16. század egyik jelentős műveltségű politikusa volt, aki szeretne volna megírni Magyarország történetét. Ez azonban csak terv

maradt; a nagy mű sohasem készült el. Verancsics az évek során azonban jelentős mennyiségű anyagot gyűjtött a készülő történelmi művéhez. Többek között több beszámoló is fennmaradt a Verancsics-hagyatékban, amelyek témája Buda 1541-es német ostroma és török kézre kerülése. A hagyatékban fennmarad források közül vannak latin nyelven írott, illetve magyar nyelven írott munkák. Magyar nyelven számol be az eseményekről Bornemissza Tamás az *Emléközetben*, illetve a *Memoria rerum*, más néven a Verancsics-évkönyv, amelynek szerzőjét nem ismerjük. Latin nyelvű forrás Izabella királyné *servitorának* levele Verancsics Antalnak, amely két részre tagolható: egyrészt áll magából a levélből, másrészt egy csatolmányból, melynek címe *De obsidione Budensi*. A Verancsics-hagyatékban marad fenn Szerémi György *Epistola de perditione regni Hungarorum* című munkája, amelynek több fejezete az 1541-es budai eseményekkel foglalkozik. A fentebb felsorolt műveket már a 19. században megjelentek a *Monumenta Hungariae Historica Scriptores* sorozat köteteiben. A Verancsics-hagyatékban azonban van még egy latin nyelvű kézirat, amit nem adtak ki a 19. században. A *Civitatis Budae longa obsidio* című szöveg kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban található a *Folia Latina* 422. *Tomus II. folia* 46-55. jelzet alatt. A szöveg szerzőjét nem ismerjük, azonban sok érdekes információval gazdagítja a korszak történetét.

A budai polgárok összeesküvése

A szakirodalomba erősen beivódott és történelmi fogalomként vált az 1541-es eseményekkel kapcsolatban a budai polgárok „árulása”. A források tanulmányozása során erős kétely fogalmazódott meg bennem az „árulással” kapcsolatban. Valóban árulással van-e dolgunk, vagy csak egyszerűen egy összeesküvés történt. A két fogalom tartalma hasonló, de mégsem fedik egymást. Az árulás sokkal

erőteljesebb, és sokkal jobban illik abba a regényes képbe, amely az 1541-es eseményekkel kapcsolatban alakult ki.

A források vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy többféle nézőpontból is megvizsgáljuk az eseményeket. Lehetőségem nyílt arra, hogy egy összeesküvő, Bornemissza Tamás nézőpontját is megismerjem. Emellett olyan szerzőktől is maradtak fenn beszámolók, akik nem voltak az összeesküvés résztvevői, hanem csak mintegy kívülről szemlélték az eseményeket.

A külső szemlélők sem egyformán látták az eseményeket. Szerémi a polgárok összeesküvéséről beszél, és nem nevezi árulónak (*proditor*) az összeesküvés résztvevőit, hanem végig a polgárok (*cives*) kifejezést használja rájuk.

Ezzel szemben a Verancsicshoz írt levél egy lépéssel tovább megy. Izabella királyné *servitora* nagyon röviden tárgyalja a levélben az eseményt. Árulásról (*proditio*) beszél, a polgárok egy gaztettre esküdtek össze, de itt még csak polgároknak (*cives*) nevezi őket. Ellenben a *De obsidione Budensi* című szöveggel. Itt már részletesen tárgyalja az eseményeket. Többféleképpen is nevezi őket: kezdetben polgárok (*cives*), majd árulók (*proditores*), végül még az összeesküvő (*coniurator*) kifejezés is megjelenik. Az eseményt pedig gaztettnek (*facinus*), árulásnak (*proditio*) és összeesküvésnek (*coniuratio*) nevezi. Izabella *servitora* a polgárok összeesküvéséről (*coniurarent*) beszél. Véleményem szerint a szerző azért használ az esemény és a benne résztvevők megjelölésére többféle kifejezés, hogy választékosabb legyen a szöveg. Itt szerintem nem derül ki pontosan, hogy minek tartotta a szerző az eseményt: összeesküvésnek vagy árulásnak, hiszen mind két kifejezést használja.

Az *Civitatis Budae longa obsidio* című szöveg azonban tudatosan végig azt állítja, hogy árulásról van szó. Elmondja, hogy polgárok (*cives*) szervezték meg, ezután tovább már nem használja a polgárok kifejezést, hanem végig árulónak (*proditores*) titulálja őket. Nagyon fontos azonban leszögeznünk, hogy az *Odsidio Budae* kifejezetten

németellenes szöveg. Az események leírásánál is kifejezetten arra törekszik, hogy bebizonyítsa, hogy a németek képtelenek voltak Budát ostrommal bevenni, és még arra is képtelenek voltak, hogy egy összeesküvést megszervezzenek, nemhogy arra képesek lennének, hogy a török ellenében megtartsák Budát. Emellett a szerző kiemeli, hogy csak Roggendorff fenyegetőzésére álltak a polgárok a németek oldalára. Abban viszont mind a három szöveg megegyezik, hogy a budai polgárok a németeknek akarták átadni Buda városát.

Bornemissza Tamás ezzel szemben egészen más módon ábrázolja a történeteket. Saját magát és társait egyáltalán nem nevezi sem árulónak sem összeesküvőnek. Beszámolója inkább az események szerencsétlen áldozatának állítja be magukat, akik csak pórul jártak az egészszel. Bornemissza egy új elemmel gazdagítja az eseményeket: a királynéval. Az eddig tárgyalt három szöveg egyike sem kapcsolja össze Izabella személyét az összeesküvéssel. Csak arról írnak, hogy a polgárok a németeknek akarták átadni Buda városát. A három leírás közül Szerémi az egyetlen, aki megemlíti, hogy a királyné ki akart menni Budáról a német táborba, de még Szerémi sem köti össze az eseményeket. Részben talán köszönhető ez annak a ténynek, hogy jóval később jegyezte le emlékeit. Bornemissza az elbeszélését János király halálával indítja, majd ezután rögtön rátér arra, hogy Ferdinánd elküldte követségbe Izabellához *Salm* grófot, hogy tárgyaljon vele. „*Gróf Nikola ezzel Budába Izabella asszonyot meguszoló Ferdinandus király akaratjából, és adnak vala lakóhelt Izabellának Pozsont és Nagyszombatot, minden tartományával, és egész huszonötezer forintot minden esztendőben életére, míg az János király jószágát megszabadítják Izabella asszonynak.*” (EMLÉKÖZET 1982: 70-71). Izabella elfogadta volna ezeket a feltételeket, az urak azonban nem engedték.

Ezután Bornemissza beszámol Fels sikertelen kísérletéről, majd rátér az 1541-es eseményekre. Áprilisban megérkezik Roggendorff,

közben két lengyel követ érkezik Izabellához, akik nap mint nap ingáznak Izabella és a német tábor között, hogy egyességre jussanak. A magyar urak rájöttek erre, és elkergették a lengyel követeket. Izabella ekkorra már végleg eldöntötte, hogy fiával együtt el akarja hagyni Budát, össze is csomagolt, azonban az urak nem engedték elmenni, visszatartották és házi őrizet alá helyezték.

Itt vesz érdekes fordulatot a történet. Másnap Izabella hívatja a budai bírót, aki tizenhárom társával megjelenik előtte, és hűséget esküdtek a királynénak. És most jön az igazi fordulat. *„Ezt is monda (ti. Izabella) az több beszéd között: úgy gondoljatok rejá, hogy ezek az árulók engemet és az országot régen elárultak, csak hogy ők uralkodhassanak.”* (EMLÉKÖZET 1982: 73-74). Ez itt egy felettébb érdekes elem, a másik fél nézőpontja szerint nem a polgárok, hanem az urak voltak az árulók! Ezután Bornemissza beszámol arról, hogy a királyné tovább tárgyalt budai polgárokkal. *„...az királyné asszony azt izené: hogy az németökhöz kiküldjenek, és velek megszerződjenek, és Budát kézben adják az körösztýén fejedelmének, hogy pogán kezében ne jusson; mert én nyilván értöm, úgymond, hogy ezek Budát pogánnak akarják adnia.”* (EMLÉKÖZET 1982: 74).

A királyné szerepe egészen felértékelődött, hiszen Bornemissza szerint a királyné nélkül nem jött volna létre a megállapodás a németek és a budai polgárok között. A királyné Bornemisszánál felbujtóként szerepel. Miután megegyezett a királyné a budai polgárokkal, egy embert kiküldtek, hogy beavassák Roggendorffot is. Roggendorff bejegyzését jelentették a királynénak, majd ezután megkötötték a szövetséget Roggendorffal.

Július 14-én elküldték a német táborba Bornemissza Gergelyt és Korcsolás Pétert, *„hogy hatszáz magyar puskást és két zászlóallalancot behozzanak Budába, és azután az egész hadat, ki királyné asszonynak mind akaratjával volt...”* (EMLÉKÖZET 1982: 74-75). Bornemissza szerint a sereg összetételének egészen máshogy kellett volna kinéznie: magyaroknak is jönni kellett volna, sőt elsősorban

magyaroknak kellett volna jönni, mert az kevésbé lett volna feltűnő. Bornemissza szerint a sikertelen átadásnak pont az volt az oka, hogy Roggendorff a fia vezetésével csak németeket küldött.

A *Memoria rerum* ráerősít Bornemissza elbeszélésére. A királynénak itt is nagy szerep jut. Szintén beszámol a királyné és a polgárok közötti tárgyalásokról. Itt is megjelenik az az elem, hogy a királyné árulónak nevezi az urakat. Azonban új elemekkel is bővül az eseménysor: megtudjuk, hogy a budai tanácsban is vannak török pártiak, akik beszámolnak Fráter Györgynek a tanácskozásokról, ezért titkon folytatják a tárgyalásokat. Emellett fény derül arra, hogy Bornemissza Gergelyt küldték ki tárgyalni a németekhez. A *Memoria rerum* emellett megörökítette a budai polgárok Roggendorffal kötött szerződését is:

Ez dolognak megszerzésire kikídik Bornemysza Gergelyt ily-lyen ok alatt: hogy ha az nímet hadnagy az magyari urakkal azra rejáfelel, hogy az Budát megadván, minden urak, kik akkoron Budában vótanak, fejnek, jószágnak kegyelem lenne, valakik az nímet király ellen fegyvert nem vonnának, és Magyarország az régi szabadságában megtartatnék mind nemes mind paraszt, és hogy király ő felsége soha nímet tisztartót nem vetne az magyarországi várakban és jüvedelemre.

És kiváltképp királné asszonnak megadná minden örekit, ki azelőtt János királyé vót, és minden öreket, kiket király zálogban hánt vóna, azt is megszabadítaná, királné asszonnak megadá.

Ezt is hatták vala az Bornemisza Gergelynek: hogy semmi-képpen az váras feladást ne míveljen, hanem hogy az magyari urak, Peryny Péter, Seredy Gáspár, Bebék Ferenc, Nyáry Ferenc, Révay Ferenc, mind hit szerint fogadjanak, hogy az Buda megadásakoron személyek szerint fegyverekben jámbor szolgáljokkal ott forgóldónának elől, ezek 700 jalogot, ma-

gyar huszárokat, fele lenne puskás, az fele pánczélos, paizsos, kópiás, hogy ha az német valami dúlást akarna tenni, tehát ne hadnák. (MEMORIA RERUM 1981: 54-55)

Bornemissza Tamás is megemlékezik arról, hogy szerződésből, vagy ahogy ő maga nevezi az artikulusokból neki is van példánya: „Ezeknek penig ez artikulosoknak mássa ez napiglan nálam vagyon az Rogondorfkeze írása alatt.” (EMLÉKÖZET 1982: 74). Érdekes kérdés, hogy a *Memoria rerum*ba lejegyzett visszaemlékezés szerzője, honnan ismerhette a megállapodás szövegét. Vajon van-e valamilyen köze Bornemisszához? Az artikulusokról megemlékezik a *De obsidione Budensi* című szöveg is:

Plerique cives conscii res et bona eorum importarant in domum vicejudicis. Id ubi est cognitum, uxor ejus, quae domi remanserat, interrogata est de rebus domum ejus importatis. Nominavit duos qui sunt statim in carcerem conjecti. Unus, penes quem major haerebat suspicio, est subjectus quaestioni et tortus. Fassus est se conscripisse et literas ad dominum Roggendorff et articulos quosdam. (MHHS II 1857: 177)

A *Memoria rerum*ban leírt eseményekből pontosan kiderül, hogy a budai polgárok nem a németeknek és Roggendorffnak próbálták átadni a várat, hanem a Ferdinánd-párti magyaroknak. A szövegből tartalmilag betekintést nyerhetünk az ostromlók egymás közti kapcsolatába is. Nem éppen az derül ki belőle, hogy az Budát ostromló sereg egységes lett volna. A Ferdinánd-párti magyar urak és Roggendorff között komoly versengés lehetett, hogy kinek a jóvoltából szerzik meg Budát, hiszen azt láthatjuk, hogy Roggendorff nem engedte, hogy magyarok is menjenek Budára, csak németeket küldött, ráadásul saját fia vezénylete alatt. Roggendorff maga akarta learatni a babérokat, és ez lett az oka annak, hogy elszalasztotta a lehetőséget, hogy Budát elfoglalja.

Vegyük sorra tehát az eseményeket. János király halála után Ferdinánd elküldte Salmot Izabellához, hogy tárgyaljon vele az ország átadásáról. Izabella belement volna, azonban az urak megakadályozták. Fels körül zárta Budát, majd sikertelenül távozott. Ezután a királyné tovább folytatta a tárgyalásokat. Elküldte Ferdinándhoz Bebek Imrét, és biztosította, hogy hajlandó Budát átadni. Ferdinánd 1541-ben újból sereget szervez, kinevezi az élére Roggendorffot, majd a sereg körül zárja Budát. Lengyelországból két lengyel követ érkezik, akik közvetítenek Izabella és Ferdinánd között – természetesen Roggendorff közvetítésével. Izabella ismét elhatározza, hogy elfogadja a feltételeket, összepakol, és el akar menni Budáról. Természetesen magával vinné a csecsemő János Zsigmondot. Fráter György ezen megütközik, hiszen, ha elviszi a csecsemőt is, akinek a megerősítését kérték Konstantinápolyban, és ha megjön a szultán, nem tudnának mit mondani neki. Beláthatatlan következménye lett volna annak, ha Fráter György elengedte volna Izabellát János Zsigmonddal. Fráter György tehát házi őrizetbe helyezteti a királynét. Izabella azonban továbbra sem adta fel a reményt, hanem szövetkezett a polgárokkal, és az ő segítségükkel próbálta meg Budát átadni az ostromlóknak. Azonban ez a tervük nem sikerült.

A nézőpontok felvázolása után felmerül a kérdés: akkor ki volt az áruló? A polgárok vagy az urak? Egyáltalán lehet-e ezen eseményeket árulásnak nevezni? A források és a szakirodalom ismeretében megkockáztathatom azt a kijelentést, hogy ebben a kérdés körben nincs értelme bűnbakokat keresni. Egyszerűen nem beszélhetünk semmiféle árulásról, csak összeesküvésről. 1541-ben, mint már II. Lajos király halála óta folyamatosan polgárháború dúl a magyarok között. A polgárháború lényege, hogy a polgárok egymás közt hadakoznak a hatalom megszerzéséért. Ebben a korszakban Magyarországon is ez zajlott. Két pártra szakadt az ország: Szapolyai János pártjára és Ferdinánd pártjára. A helyzetet azonban színesíti, hogy Ferdinánd mögött ott álltak az osztrák tartományok,

a Cseh Királyság és bátyja V. Károly a formálódó Habsburg világbirodalommal. János pedig külpolitikailag elszigetelődve a korszak másik világbirodalmához sodródott, az Oszmán Birodalomhoz. A polgárháború így egészen furcsán nemzetközi színezetet kapott, ugyanis miközben folyt a polgárháború, ezt kihasználva két világbirodalom csapott össze Magyarország megszerzésért. Ha ezt az értelmezést lehántjuk az eseményekről, és csak a polgárháború tényét vesszük figyelembe, akkor máris értelmetlenné válik az a feltételezés, hogy a budai polgárok akcióját árulásnak nevezzük. Mivel az egyik fél a másik félnek szeretne volna átadni Budát, polgárháborús helyzetben csak összeesküvésről beszélhetünk.

Összegzés

A budai polgárok összeesküvésének története, sőt az 1541-es események története sincs még teljesen feltárva, hiszen újra és újra kerülnek elő az eseményekkel kapcsolatos források. Fontos kiemelni, hogy korántsem ismertettem az eseményekkel kapcsolatos összes anyagot. Csak egy sajátos forráscsoport, a Verancsics-hagyatékban fennmaradt írások nézőpontját próbáltam bemutatni. A kép ennél sokkal színesebb lehet, ha kitágítjuk a szövegek körét, és megpróbáljuk összegyűjteni az eseményre vonatkozó valamennyi anyagot. Ez a feladat azonban további kutatásokat igényel.

Bibliográfia

- BENDA K.: *A magyar történeti forráskiadás múltja*. in: A magyar történettudomány kézikönyve. Szerkesztette: GAZDA István. Budapest, 1987. 7-21.
- BORNEMISSZA Tamás: *Emléközet*. in: Magyar emlékirók 16-18. század. Szerkesztette: BITSKEY István. Budapest, 1982.
- GUNST P.: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000.

- Izabella királyné servitora Verancsics Antalnak. 1541 szeptember 5. után.* in: Régi magyar levelestár (XVI-XVII. század). I. Budapest, 1981.
- HORVÁTH J.: *A reformáció jegyében.* in: Horváth János irodalomtörténeti munkái II. Budapest, 2006.
- 1504–1566 *Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete.* (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: BESSENYEI József. Budapest, 1981.
- Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1543. Közli: WENZEL Gusztáv. Pest, 1857.
- Verancsics Antal magyar királyi helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. Közli: SZALAY László. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. II. Pest, 1857.
- Verancsics Antal magyar királyi helytartó, esztergomi érsek összes munkái. II. Közli: SZALAY László. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. III. Pest, 1857.
- PÁLFFY G.: *A tizenhatodik század története.* Budapest, 2000.
- R. VÁRKONYI Á.: *Három évszázad Magyarország történetében 1526-1790. I.* Budapest, 1999.
- Izabella servitorának levele Buda elvesztéséről.* in: Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1526-1790. I. kötet. Szerkesztette: SINKOVICS István. Budapest, 1968. 33-41.
- SÖRÖS P.: *Verancsics Antal élete.* Esztergom, 1898.
- SUGÁR I.: *A budai vár és ostromai.* Budapest, 1979.
- SZERÉMI Gy.: *Magyarország romlásáról.* Erdélyi László fordítását átdolgozta: JUHÁSZ László. Budapest, 1961.
- VERESS E.: *Izabella királyné 1519-1559.* Budapest, 1901.

ZAKAR Borbála

Állatmotívumok daldisi Artemidóros *Álmoskönyvében*

Bevezetés

Dolgozatomban daldisi Artemidóros *Oneirokritika* című művében található állatmotívumokat megjelenítő álmokat vizsgálom. Először bemutatom azt a korszakot, amelyben a szerző alkotott, majd az életéről fennmaradt adatokat foglalom össze, betekintést adok az ókori emberek álmofejtéshez való viszonyához, bemutatom Artemidóros módszerét és az általa leírt álmofajták csoportosítását. Ezután rátérek az *Oneirokritikában* található, állatokat megjelenítő álmok vizsgálatára. Az állatmotívumokat megjelenítő álmokat konkrét szöveghelyekkel illusztrálom saját fordításomban, mivel dolgozatom középpontjában éppen ezek interpretációja áll, hogy az olvasó betekintést kaphasson Artemidóros könyveibe, melyek magyar fordításban még nem jelentek meg.

Artemidóros

Daldisi Artemidóros a Kr.u. 2. században alkotott. Ő maga a Kis-Ázsia nyugati részén található görög városból, Ephesosból származik, a „*Daldianos*” melléknevet anyja születési helye, Daldis után vette fel. Feltehetően Domitianus halála (Kr. u. 96) és Antonius Pius uralkodása (Kr. u. 138–161) között élt, utóbbi császárt említi is munkájában. Feltételezések szerint Artemidóros a sztoikusok követője volt, és biztosra vehető, hogy számos tanulmányutat tett Görögországban, Kis-Ázsiában és Itáliában. Útjai során mindenütt kereste a lehetőséget, hogy álomfejtőkkel konzultáljon, és jól ismerte a klasszikus görög irodalmat is. 1. könyvének bevezetésében azt írta, hogy egyetlen álomfejtésről szóló könyv sincs, amit ne olvasott volna.

Artemidóros élete a császárkor virágkorára esik: Trajanus (98–117) meghódította Daciát és Arábiát és háborút viselt a iazygok ellen. Uralkodása alatt érte el a Római Birodalom legnagyobb kiterjedését. Nemcsak a társadalom felső rétegét igyekezett megbékíteni, hanem többször osztott pénzt a polgároknak, amivel bőkezűségét bizonyította. Gondoskodott a szegény polgárok gyermekeinek neveltetéséről és hiteleket biztosított az itáliai kis-, és középparasztság részére. Uralkodása utolsó éveire ismét a háborúk nyomták rá bélyegüket: a parthusok elleni hadjáratokkal a császár megtagadta Octavianus Augustus politikai alapelvét, amely a Parthus Birodalmat Rómával egyenrangú félnek ismerte el. Utóda, Hadrianus minden hódításáról lemondott és békét kötött a parthusokkal. Megerősítette a limest és több reformot hajtott végre a közigazgatás területén. Utazó császárnak is hívták, mert uralkodása 21 évéből csak 9 és fél évet töltött Rómában. Megerősítette a központi császári hivatal bürokráciáját, megreformálta a jogrendszert, a keleti tartományokkal pedig már nem latin, hanem görög nyelven levelezett és utazásai során (121–125, 126–129) mindenekelőtt a birodalom közigazgatásának felügyeletére fordított figyelmet.

Artemidóros álomfejtéssel foglalkozó, öt könyvből álló műve, az Oneirokritika képet ad a Kr. u. 1–2. század társadalmi felépítéséről, a mára elveszett vagy töredékekben fennmaradt álmoskönyvekről és nem utolsó sorban az álomfejtés gyakorlatáról. Artemidóros az 1., 2. és 3. könyvet Cassius Maximusnak ajánlja, aki feltehetőleg azonos a filozófus Maximus Tyriusszal, a 4. és 5. könyvet pedig fiának, az ifjabb Artemidórosnak, aki apját követve az álomfejtéssel foglalkozik. Artemidóros könyveiben nem csak olyan jószálmokat gyűjt össze, amelyeket később a valóság igazolt. Célja egy, a mindennapi ember hétköznapijaiban felhasználható kézikönyv megírása volt. Módszertani alapozással igazolja bizonyosságait, és igyekszik megcáfolni az álomfejtés ellenfeleit és meggyőzni a szkeptikusokat, emellett elméleti igényű értekezés formájában vizsgálja az értelmezési eljárások érvényességét.

A legrégebbi általunk ismert álmoskönyv-papirusz Kr. e. 2000–1790-ből, az egyiptomi tizenkettedik dinasztia idejéből származik. Az álomfejtés népi hagyományában az álmokban megjelenő képeket vagy a valóságra utaló jelekként vagy istenektől származó, jövőre vonatkozó üzenetekként, tanácsokként, utasításokként értelmezték. Az istenek üzenetét és szándékait az oneiropolosok (álomfejtő, jós) fedték fel. A köztereken bódékat állító álomfejtők, akik kis összegekért árulták magyarázataikat, inkább kuruzslóknak minősültek, mint szavahihető jósoknak, és mivel az álomfejtők általában nem tartoztak hivatalos papi testületekhez, hanem pénzért megbízást teljesítő magánemberek voltak, az álomfejtőknek az etruszk béljósokhoz, a haruspexekhez hasonlóan érdekében állt kedvező, általánosító és ilyenformán többféleképpen érthető megfigyeléseket adni. Ezzel szemben az álmoskönyvek írói nem álltak közvetlen kapcsolatban az olvasókkal, ezért a biztató és riadalmat okozó jóslatok egyenlő arányban oszlottak el. Elismert álomfejtéssel foglalkozó szakemberek is akadtak, főként a királyi udvarokban, mint telmessosi Aristandros, aki II. Philippos és Nagy Sándor

személyes álomfejtője volt. Rómában a görögök honosították meg az általuk ismert legősibb jóslási módot, az álomfejtést, de a rómaiak jóslási technikaként csak a köztársaságkor után, a Kr. u. első három században alkalmazták. Artemidóros nincs meggyőződve az álmok isteni eredetéről, de nem is tagadja, hogy valamilyen módon jelen lehetnek a jósálmokban. (Artemidóros IV.2) Noha említ ún. theopempas (I.6), azaz istentől küldött álmokat, de a mindennapi szóhasználatban ezt a jelzőt használták a váratlanul bekövetkezett események kifejezésére, így a szöveg olvasásakor sem feltétlenül szükséges szó szerint értenünk az említett álomfajtát.

Artemidóros utat mutat ahhoz, hogy hogyan kell elemeire bontani egy álmot, majd alkotóelemeiből értelmezni az egészet úgy, hogy az egyes részek értelmezésekor nem feledkezünk meg magáról az egésztől. Az Álmoskönyv az álmokat szóra bíró tekhnére összpontosít, közönséges emberekhez szól. Eszközt nyújt a gyakorlott álomértelmezőknek és hivatásos álomfejtőknek, bevezetést az álomfejtést tanulmányozó kezdőknek. Jótékony gyógymódként, theapeia sotériódés (Praef.) segít azokon, akik már csalódtak másféle módszerekben, azonban könyveinek nincs köze a kultikus terápiák módszereihez. Artemidóros műve az értelmezést szolgálja, életünk során bármikor használható gyakorlati kézikönyvnek tekinti művét, és arra törekszik, hogy elemzéseiben „ugyanazon rend s ugyanazon logika uralkodjék, mint magában az életben” (Foucault 2001, 11). Összehasonlítja a korábbi álomfejtéssel foglalkozó munkákat, de – ahogy már említettem – felkeresi az Ázsiában, Itáliában és a görög szigetvilágban működő álomolvasók és jövendőmondók bódéit is. Mindent okokra vezet vissza és bizonyítási eljárással igazol, sohasem hagyatkozik feltevésekre, feltételezésekre. Minden adatának igazoló tanújaként tekint a tapasztalatra (peira, II.70). Műve tudományos oniriológiai szöveg, amely a tapasztalat (peira) mellett tényekre is támaszkodik, szerzője pedig egyfajta világutazó tudós-doktor.

Artemidóros két fajta álmot különböztet meg egymástól: az enypniont és az oneirost. Az enypnionban az alany meglévő, az ember „lelkét pályája során kísérő” affektusai fejeződnek ki, az álmodó jelenére vonatkozik, és annak tulajdon állapotát látja benne tükröződni. Testi szempontból azt jeleníti meg, ami hiányzik, vagy amiből túl sok van. A lélek szempontjából pedig a félelem, vagy a vágy tárgyát mutatja meg. Az enypnion testi és lelki állapotokban gyökerezve az egyénről szolgálat információt.

Az oneiros meghatározására Artemidóros három etimológiai magyarázatot ad. „To on eirein” (I.1), azaz „a létről árulkodik”, azt mutatja meg, ami egy közeli jövő eseményeként fog bekövetkezni. Orinei (I.1), azaz formálja, megmunkálja, átalakítja a lelket és hajlamokat támaszt benne, folyamatokat indít el. Valamint az oneiros szóban benne van Iros (I.1), ithakai koldus neve, aki továbbította a rábízott üzeneteket. Az oneiros a világban történő eseményekre utal és előrevetíti jövő időszakában történő eseményeket, jelt ad a léleknek. Tehát, ahogy Foucault fogalmaz, „a vágy álmai a jelen állapotban tárják fel a lélek valóságát, míg a lét álmai a külvilágban bekövetkező eseményeket vetítik előre”. (Foucault 2001, 15)

Az említett két álmofajtán belül két alcsoport különböztethető meg: az állapottükröző és az esemény-előrejelző álmoké. Az állapottükröző álmokban megjelenhet a vágy önnön tárgyának jelenléte, de ugyanez kifejeződhet a tárgyhoz távoli összefüggésben lévőnek tűnő kép által is. Az esemény-előrejelző álmok vagy közvetlenül, magát az eseményt megjelenítve mutatják meg azt, ami a jövőben már létezik (theorématis álmok), vagy közvetett kapcsolatot mutatnak az álmokép és az esemény között (allegorikus álmok). Artemidóros a 4. könyv elején érinti azt a kérdést, hogy hogyan lehet különbséget tenni az álmok fajtái és típusai között. Eszerint az állapottükröző álmok elkerülik az „erényes” lelket, ugyanis az uralkodni tud szenvedélyein, vágyain, ilyenformán nincs enypnion-álma. A szerző említett véleménye, miszerint az erényes lelket

nem befolyásolják a vágyak, a sztoikus filozófiában fogalmazódik meg, azonban nincs információnk arról, hogy Artemidóros maga az álomfejtés mellett filozófiával is foglalkozott. Az állapottükröző álmokban a legtöbb embernél a vágy vagy az elutasítás közvetlen módon jelenik meg, akik azonban képesek értelmezni saját álmukat, azok számára az álom jelként nyilvánul meg. Oneiros-típusú álom esetén a theorématikus álom magához a jelzett fejleményhez vezet, az allegorikus álmokban megjósolt események pedig nem közvetlenül valósulnak meg. Az allegorikus álmokképek értelmezése analógiás úton és a hasonló dolgok párhuzamba állításával történik. Az allegorikus álom további öt csoportra osztható. Az idios (személyes) típusú álomban az álmodó maga az álom tárgya, az allotros (idegen) típusú álomban nem maga az álmodó szerepel, a koinos (közös) típusú álomban az álmodó valakivel együtt szerepel, a démosios (közösségi) típusú álmok a közügyekről szólnak, kosmos (a világegyetemre vonatkozó) típusú álom esetén pedig természeti jelenségek történnek az álomban. (I.2)

Az álmok értelmezésekor Artemidóros szerint nagy jelentősége van az álmodó személy tanulmányozásának:

Hasznos lehet, sőt nem csak hasznos, hanem szükséges is, az álmodónak és az álomértelmezőnek egyaránt, ha az álomfejtő ismeri, hogy ki az álmodó személy, mivel foglalkozik, milyennek született, mennyi pénze van, milyen a fizikai állapota és hány éves. Magát az álmot is alaposan meg kell vizsgálni, mi volt tulajdonképpen. <Ugyanis> az eredmény megváltozik egy kis hozzátételtől vagy elvételtől, ezt a következő részben bebizonyítjuk. Úgyhogy, ha valaki nem tartja be mindezt, a kudarcért inkább önmagát hibáztassa, mint minket. (I.9)

Ez az ismeret, ami később Freudnál lehetővé teszi az álmodó személy tudattalan tartalmainak feltárását, Artemidórosnál az álom

kimenetelének vagy akár az eljövendő események bekövetkezésének igaz és érvényes értelmezését szolgálja. Artemidóros műve közönséges emberekhez, többnyire férfiakhoz szól, akik utaznak, akiknek van családja, vagyona, mestersége, szolgálja. Ugyanakkor a jóslás irodalmi hagyománya etikailag semleges, hiszen senkitől sem lehet megtagadni, hogy ismeretet szerezzen saját jövőéről, így Artemidóros sem csak a makulátlan társadalmi és vagyoni háttérrel rendelkező emberekre vonatkozóan ad magyarázatokat, hanem többek között szökevényeknek és prostituáltaknak is. A nők álmai csak akkor jelennek meg, mintegy kiegészítésként, amikor az álmodó nemétől függően változhat az álom jelentése. A részletekben kiadott öt könyvből álló mű felépítése logikailag rendezett. Az 1. és 2. könyv előszavában Artemidóros technikai információkat ad az álomfejtésről. Az 1. könyvben az álomtartalmak között szerepel a születés, a nevelkedés, a testrészek, az oktatás, a fiatalság, a testedzés, az ételek, a kenőcsök, a nemi élet, az alvás. Ezt követi a 2. könyvben többek között az ébrenlét, a ruhák, a természeti jelenségek, a vadászat, a halászat, a földművelés, az állatok, a háború, a halál. A 3. könyvben kiegészíti az első két könyv tartalmát. A 4. könyv előszavában fiának ad tanácsokat az álomfejtéssel kapcsolatban és kifejti teoretikus és módszertani álláspontját. Az 5. könyvben kilencvenöt olyan valós álmot mutat be, amelyek kimenetele igazolta az álmok magyarázatát.

A különböző álommagyarázatok kifejtéséhez Artemidóros egy állandó formát, az ősi álmoskönyvek felépítését követi. Először magát az álmot mutatja be, az álom kimenetelét, megadja a jelentéstöbblettel rendelkező szavak jelentéseit, kitér a szavak etimológiai meghatározására, ezután szétválasztja a különböző jellegű álmodó személyeket és végül megadja az álom magyarázatát. Az álmok kimenetele lehet kedvező (epitédeos), jó (agathos) vagy rossz (kakos, ponéros), ami általában az emberek általános örömeit és fájdalmait jelenti, azaz sikert, pénzt, hatalmat, felszabadulást, egészséget vagy

bukást, szegénységet, munkanélküliséget, szolgaságot, betegséget és halált. Az álomtartalom és az álom kimenetele nem minden esetben harmonizál. Előfordulhat pozitív cselekményű álom jó kimenetellel, negatív cselekményű álom rossz kimenetellel, pozitív cselekményű álom rossz kimenetellel és negatív cselekményű álom jó kimenetellel. „Az álomtartalmak teljes területét a jó és a rossz, az áldásos és az áldatlan, az üdvös és a végzetes bináris ellentéte mentén végbemenő elkülönítések uralják.” (Foucault 2001, 20) Hat ismérv alapján lehet eldönteni, hogy milyen lesz az álom kimenetele: összhangban áll-e a természettel a látott cselekmény, megfelel-e a törvényeknek, megfelel-e a szokásoknak, összhangban áll-e a tekhnével, összhangban áll-e az idővel és olyan nevet visel-e, amely már önmagában jó előjelnek számít? Ha igen, az előjel kedvező, ha nem, baljós, de lehetnek ettől eltérő kimenetek is az álmodó személyétől függően. A megfejtések során figyelembe kell vennünk az álomkép és az általa jelzett eljövendő esemény közti jellegbeli analógiát (minőségbeli azonosság, a nevük hasonlósága, szimbolikus párhuzam, népi bölcsesség, mitológiai téma, az életben betöltött hasonló szerepek, külsőségek hasonlósága) és az értékbeli analógiát.

Artemidóros állatábrázolásai

Az álmodás folyamatának kifejezésére Artemidóros a látással (*blepein, horan*) és a képzelettel (*dokein, hypolambanein*) kapcsolatos igéket használ. Az álommagyarázatokban a személy, akire az adott álomfejtés vonatkozik, *dativus*-ban van. Magának a magyarázatnak a kifejtése a *gar* (ugyanis, mert) kötőszó után történik, amihez esetenként szintén magyarázat társul, amit a *dia* (miatt) *praepositio* vezet be *accusativussal*, vagy főnevesített *infinitivussal*. Az álom jó vagy rossz kimenetelét a létige vagy egy jelző (*agathos, kakos*) önmagában is kifejezheti, de gyakrabban fordulnak elő előhozást

(*proagoreuein*), jelentést (*sémainein*, *prosémainein*), vagy jóslást (*manteuesthai*, *promanteuesthai*) jelentő igék, ugyanis Artemidóros elsősorban jószálmokkal (*oneiros*) foglalkozik. Ezen igék használata arra figyelmeztet, hogy az álom az ébrenlét valóságán túli mentális állapot és imagináció.

...Az az álom, hogy hangya mászik a fülbe (myrmékas dokein), egyedül a szofistáknak (sophistais monois) jelent jót (agathon), mivel (gar) a hangyák hasonlóak [olyan] fiatalokhoz [, akik majd hallgatni fogják őket]. A többi embernek (tois loipois) ez az álom halált jövendől (proagoreuei), mivel (gar) a hangyák a föld szolgái, akik be is bújnak a föld alá. (I.24.25)

Artemidóros műve nem csak az álomfejtésbe vezet be, hanem információt ad az ókori társadalom történetéről, az 1–2. századi társadalmi csoportokról, társadalmi elváltozásokról, mintegy „*vulgáris szociológia*” (HAHN 1985, 9) formájában. Az *Oneirokritikában* 1400 álommotívum található, amelyek megfejtése a legtöbb esetben az emberek társadalmi helyzete szerint eltérő. Az álmok három nagyobb csoportba különíthetők el tartalmuk szerint: körülbelül 25–30%-a gazdasági-társadalmi vonatkozású, 20%-a tartozik az egészség-betegség, élet-halál kategóriájába, 10%-a pedig a családon belül történő problematikával foglalkozik. Artemidóros a keresztényekről egyáltalán nem beszél, pedig a korszakban Ephesos már erősen krisztianizálódott térségnek számított. Az álmok értelmezése eltér az álmodó személy társadalmi háttérétől függően. Például csak az uralkodók, magas rangúak és hatalmas személyek államügyekkel kapcsolatos álmait lehet értelmezni, ha azonban egy rabszolga álmodik ugyanerről, az álom értelmezhetetlen lesz. A korszakban a római polgárjog jelentőségének növekedése miatt a *humiliores*ek akár rabszolga sorra is juthatnak, eladhatják őket, vagy eladhatják magukat.

Ha valakin álmában disznószőr van, erőszak fenyegeti, mégpedig olyan, amilyenben ennek az állatnak (az említett disznónak) szerepe van. Ha lószőr van rajta, az szolgaságot és szenvedést jelent azoknak [is], akik gazdagnak születtek. A rabszolgáknak pedig azt jelzi, hogy megkötözik őket, mert kötözni többnyire lósörénnyel szoktak. (I.20.22)

Előrejutásra az álomértelmezésekben mindenki a saját társadalmi helyzetének megfelelően számíthat, az álmoknak nincs irracionális jelentése, nem fordulhat elő, hogy például egy rabszolgára az várjon a jövőben, hogy király lesz, hanem a számára legfőbb jó esemény bekövetkeztére számíthat, azaz hogy felszabadítják.

Ha valaki azt álmodja, hogy sas ül egy sziklán, fán, vagy egy nagyon magas helyen, jót jelez annak, aki cselekvésbe kezdett, de rosszat jelez azoknak, akik félnek [és külföldre utazást hoz]. Nyugodtan repülő, békés sassal álmodni szintén jót jelent a férfiaknak, de lassan teljesednek be a kedvező dolgok. A sas, ami az álmodó fejére ül, halált jósol neki, ugyanis bármit ragad fel karmaival a sas, az meghal. Pusztulást jósol a királyoknak, a gazdag embereknek és az előkelőknek, ha azt álmodják, hogy sason lovagolnak. Ugyanis régen az volt a szokás, hogy az ilyen halottakat úgy tisztelték, hogy azt írták róluk és azt formázták meg, hogy meglovagolnak egy sast és ilyen alkotásokat készítettek tiszteletükre. A szegényeknek pedig jót jelez, mert nem kis segítséget fognak kapni a gazdag emberektől, leginkább miután külföldre utaztak. Támadó sassal álmodni fenyegetést jósol egy befolyásos embertől. A megfigyelések szerint jót jelez szelídített, közeledő sassal álmodni, és olyanal, ami ad valamit és a saját hangján szólal meg. (II.20)

Az *Oneirokritika* teológiai információkat is ad, és értelmezéseit többé-kevésbé köztudott vallási nézetekre is építheti. Artemidóros

az isteneket is hierarchikus rendbe állítja abból a szempontból, hogy kinek jelenhetnek meg. Az olymposiak gazdag és nagyhatalmú férfiaknak és nőknek, a többi égi isten a középrétegnek, az alvilági-*chthonikus* istenek pedig a szegényeknek. Az álmokban az istenek utalásokként, magyarázatokként is szerepelnek:

Kígyóval (drakón) álmodni királyt jelez ereje miatt [és ezért]. Időt jelez hosszúsága miatt, és amiatt, hogy levedli régi bőrét és ismét új bőrre cseréli, mert ez történik az idővel is az évszakokra vonatkozóan, [azaz az öregedés és megújulás]. Gazdagságot és vagyont is jelez, mert a kígyók megbújnak a kincsek között. Minden olyan istent jelentenek, akinek a kígyó szent állata. Ezek az istenek Zeus, Sabazios, Hélios, Démétér, Koré, Hekaté, Asklépios és a hérószok. Amikor egy kígyó közeledik, ad valamit vagy beszél és megmutat valamit nyelvével, ami nem erőszakos dolog, az nagyon jó dolgot jelez a kígyó említett tulajdonságai miatt, az említett [istenek vagy a daimónok] miatt. Azonban az a kígyó, ami ennek az ellenkezőjét teszi, rosszat jelez. Az a kígyó, ami összetekeredik, körbetekeredik valakin ††és fogságot jósol, a betegeknek halált és azt, hogy hamarosan a föld alá vezeti őket, mert a kígyó a föld gyermeke és a földben lakik. (II.13.)

Idősebb Plinius 37 könyvből álló enciklopédikus műve, a *Naturalis historia* többek között zoológiai összefoglalást is tartalmaz. A könyveket Plinius tíz éven keresztül írja, munkáját Kr. u. 77-ben fejezi be. Nincs konkrét előképe, hanem a saját maga által összegyűjtött ismeretanyagot – főként Aristotelés biológiai tárgyú műveiből – jegyzetelte ki és összegezte egyetlen műben: „*Iter est non trita auctoribus via nec qua peregrinari animus expectat, nemo apud nos qui idem temptaverit, nemo apud Graecos qui unus omnia ea tractaverit.*” (PLINIUS Praefatio, 14) Ő az enciklopédia mint műfaj megteremtője. A *Naturalis historia* számos tudományterületet

érint: kozmológia (II. könyv), geográfia (III–VI. könyv), antropológia (VII. könyv), zoológia (VIII–XI. könyv), botanika (XII. és XIX. könyv), farmakológia (XX–XXXII. könyv), mineralógia (XXXIII–XXXVII. könyv). A zoológiai könyvek szárazföldi állatokat (VIII. könyv), vízi lényeket (IX. könyv), szárnyasokat (X. könyv) és rovarokat (XI. könyv) egyaránt tartalmaznak. Az élőlények hierarchiája megegyezik Aristotelés *scala naturae* néven ismert osztályozásával, azonban a rendszerezés abban tér el, hogy Aristotelés tudományos alapú megközelítést alkalmaz, Plinius pedig nem. A 8. könyvben két nagy tematikus egység található: a vadállatokról, vadon élő állatokról szóló fejezetek (1–141.) és a háziállatokról, ház körül élő, domesztikált állatokról szóló fejezetek (142–229.) A különböző állatokat az ereszkedő tendencia/ *descensus* elve szerint említi meg, azaz először az elefántot (1–34), az oroszlánt (41–60), a párducot (62–64), a tigrist (65–66), majd a tevét, zsiráfot, rinocéroszt, hiúzt, farkast, krokodilt, vízilovat, hiénát, vadszamarat, szarvast, medvét, egeret, sündisznót, borzot, mókust, csigát és gyíkféléket (67–141). Plinius elsődleges célja a nevelés (*enkyklios paideia*), hogy példázattá, morális *exemplum*má tegye az állatok világát.

Plinius az elefántot igen intelligens állatnak írja le: engedelmes, tanulékony, tisztességes, körültekintő, igazságos és még szégyénérzete is van. Az elefántok hűségesek párjukhoz, képesek szeretni, mert van emlékezőképességük. (PLINIUS VIII. I, 1; V, 12–13) Artemidórosnál az elefánt a következő dolgokat jelzi:

Az elefánt veszélyt és félelmet jelez, ha Itálián és Indián kívül álmodnak vele, színe és nagysága miatt, ugyanis félelmetes állat, leginkább azoknak, akik nem szoktak hozzá a látványához. Itáliában pedig hatalmasságot, királyt és igen nagy embert jelez. Amikor nem társul félelem ahhoz, hogy visz valakit és engedelmeskedik a hátán ülőnek, efféle <emberektől> eredő munkát és jótettet jósol, de amikor {az

ál munkban látott elefánt bánt}, az ilyen emberektől eredő kárt jósol. Többször megfigyeltem, hogy az elefánt, ha üldöz és fenyeget, betegséget jelez. Ha az elefánt megragad és öl, az álmódó halálát jelenti, de ha nem ragad meg, azt jelenti, hogy halálos veszélybe kerül, de megmentik, mert azt mondják, hogy Plutón szent állata. Az elefánt semmiképp sem jelent jót a nőnek, akár közeledik hozzá, akár viszi. Tudomásom van róla, hogy Itáliában egy nagyon gazdag és egészséges nő, aki azt látta, hogy elefánton ül, nemsokára meghalt. (II.12)

A *Naturalis historiában* azt olvashatjuk, hogy a hím oroszlán megérzi a szagát annak, ha a nőtény „megcsalta” és leopárdal közösült, emiatt büntetésből megtámadja. Az oroszlánok kíméletesek a könyörgőkkel, akik a földön fekszenek előttük, azokat megkímélik, és inkább férfiakra támadnak, mint nőkre, gyerekekre pedig csak akkor, amikor nagyon éhesek. Libyában úgy tartották, hogy az oroszlánok megértik a hozzájuk intézett könyörgéseket. Az oroszlánok kifejezetten nemes jellemek (*generositas*), csak veszélyhelyzetben támadnak, abban az esetben, ha őt támadják, ha vadászni rá, nyílt terepre megy, hogy mindenki tisztán láthassa, és csak akkor fut, amikor erdőbe ér, mintegy elrejtve a szégyent. Érzelmi állapotukat farkukkal jelzik: ha nem mozgatják, nyugodtak, ha enyhén csóválják, hízelegnek, ha hátukat és a földet csapkodják vele, indulatosak. (PLINIUS VIII. XVII, 43; XIX, 48-50) Erre a tulajdonságukra Artemidóros is utal az oroszlánokkal foglalkozó álomértelmezésében:

Oroszlánnal álmodni, ha szelíd, farkát csóválja, és rossz szándék nélkül közeledik, jót jelent. A királytól érkező támadást jelent a katonának, az atlétának azt, hogy teste jó egészségben részelteti, a közembernek pedig hogy uralkodójától, végül a rabszolgának, hogy gazdájától részesül jó

testi állapotban. Ugyanis ez az állat [is] hasonlít hozzájuk ereje és hatalma miatt. Ha az oroszlán fenyeget valakit vagy felbőszül valaki ellen, félelmet jelent és betegséget jósol (mert a betegség olyan, mint valami vadállat), és efféle emberek részéről érkező fenyegetést jósol, vagy tűz okozta veszélyt. Oroszlánkölkökkel álmodni [vagy álomban oroszlánkölköket fogni] mindenkinek egyaránt jót jelez, legtöbbször gyermekszületést jövendő. (II.12)

A nöstényoroszlán ugyanazt jelenti, mint a hím oroszlán, csak kisebb mértékben: ha farkát csóválja, támogatást jósol, ha fenyegetőzik és harap, veszteséget jósol, amit nem férfi, hanem nő okoz. Többször megfigyeltem, hogy gazdag férfiak álmában a nöstényoroszlán azt jelenti, megrágalmazzák őket azzal, hogy női szerepet vállaló homoszexuálisok. (II.12)

Plinius leírja, hogy Itáliában azt gondolták, hogy a farkasok pillantása ártalmas, mert akinek szemébe néznek, az néma lesz. (PLINIUS VIII. XXXIV, 80) Ez a hiedelem jelenik meg Vergilius 9. *eclogájában*, amikor a farkas pillantásától Moeris megnémul (53–54), és a „*lupus in fabula*” közmondás is innen ered, hiszen a kibeszélők elnémulnak, amikor megjelenik a kibeszélt. A farkas Artemidóros értelmezésében is jelez rossz szándékú embert, de a közmondással ellentétben az ellenséges személy nem az ember háta mögött szervezkedik, hanem nyíltan cselekszik:

A farkas egy évet jelez a neve miatt, mert a költők lukabasnak nevezik az éveket az állat nevével való összefüggése miatt, mert {a farkasok} mindig egyes sorban kelnek át a folyón éppen úgy, mint ahogy az évszakok egymást követve az év végéhez érnek. Erőszakos ellenséget, kegyetlen, gonosz embert jelez és valakit, aki nyíltan támad. (II.12)

Itáliában úgy tartották, hogy a hiénák mindkét nem természetével rendelkeznek, egyik évben hímek, másokban nőstények, vagyis hermafroditák és képesek hím nélkül utódot szülni. (PLINIUS VIII. XLIV, 105) Ennek az elképzelésnek megfelelően adja meg Artemidóros annak az álomnak az értelmezését, amelyben hiéna jelenik meg:

Hiénával álmodni androgün nőt vagy boszorkányt jelez, és rosszindulatú homoszexuális férfit. (II.12)

Említettem, hogy a nőknek szóló értelmezések akkor jelennek meg, amikor az álmodó neme miatt változik meg az álom jelentése, de ezekben az álmokban is leginkább a gyermek – elsősorban fiú – születésére és a gyermek jövőjére vonatkozóan kaphatott választ az álmodó asszony. Azonban tulajdonképpen ezek az értelmezések is inkább szóltak a férfiakhoz, az apákhoz, hiszen fiaik születése az örökösödés miatt saját életükre, mint gazdasági tényező volt hatással. Ezért már az újszülöttekre is szigorú jogszabályok vonatkoztak, például, hogy a gyermek apjának automatikusan a férjet kellett tekinteni, amíg be nem bizonyosodott ennek ellenkezője. Artemidóros, noha bizonyos álmokban említi a házasságtörés lehetőségét, mint jóslatot, de a gyermekszületésről kizárólag házasságon belül tesz említést:

Ha egy asszony azt álmodja, hogy hal van a méhében és megszüli, a régiek úgy tartják, hogy néma gyermeket fog szülni, de saját megfigyelésem szerint, azt jelenti, hogy a gyermek rövid ideig fog élni. Sok asszony gyermeke pedig halva születik, mert minden hal meghal, ha kikerül a vízből. (II.18)

Ha egy asszony azt álmodja, hogy sast szül, fiút fog szülni, aki ha szegény, akkor hadseregben fog szolgálni és egy [egész] csapatot fog vezetni, [ahogy a sas is vezeti a madarakat]. Minden csapat előtt egy sas van. Ha mértéktartó ember ál-

modja, akkor atletizálni fog és a király is ismerni fogja. Ha pedig gazdag ember, akkor sok embert fog vezetni, vagy királyként fog uralkodni. (II.20)

Az álmok megfejtése során visszatérő elem az álom és a mitológiai történetek közötti párhuzam. Artemidóros azon a helyen utal az Ovidius *Metamorphoses*ában szereplő Kallistóra, aki medvévé változott, ahol a medvét megjelenítő álmokról ír: (Ov., *Met.* II, 401–530)

A medve (arktos) nőt jelez (mert akik az átváltozásokról szóló mítoszokkal foglalkoznak, azt mondják, hogy ez az állat Kallistóból változott Arkadiaivá [Arkadikés]). Betegséget jelez vadállati mivolta miatt és utazást, mivel neve azonos a mindig mozgó csillagkép nevével. Visszatérést jósol ugyanarra a helyre, mert a csillagkép mindig ugyanabba az irányba mozogva sohasem nyugszik le. (II.12)

Álmukból intelmeket kaphatnak az utazók is. Ebben az esetben az állatok élőhelyének környezetét figyelembe véve, különösen a tengerek környezetében élő madarak és állatok, valamint a vándormadarak hordoznak információkat:

A sirályok, a szárcsák és a többi tengeri madár (parthoz) vezet azokat az embereket, akik a legnagyobb veszély felé halóznak, de nem halnak meg, ugyanis ezek a madarak nem fulladnak meg a tengeren. (II.17)

Az állatok nem csak fajok szerint szerepelnek. Ahol Artemidóros nem találta kielégítőnek egy adott állatfaj megadását, ott egyes fajokat, például a madarakat megjelenítő álmokat igen részletesen fajtákra bontva is bemutatta. Az *Oneirokritiká*bán megtalálható a sas, a sólyom, a kánya, a holló, a seregély, a galamb, a daru, a gólya, a hatyú, a pelikán, a kacsa, és a veréb értelmezése is. Érdekes, hogy

noha a többi állat kategóriák szerint elosztva szerepel a műben, a rovarokat nem külön részben tárgyalja a szerző, hanem a madarakhoz csatolja őket, azzal az indoklással, hogy ahogy a madarak, úgy a rovarok is repülnek. (II.21) A különféle madarak által jósolt álmok értelmezéseiből következtethetünk az egyes madarak „tekintélyére” a korban, abból kiindulva, hogy milyen vagyoni helyzetű, esetleg mekkora intelligenciával rendelkező személy számára jelennek meg:

Sólyommal álmodni királyi származású és gazdag feleséget jelez, aki nagyon odafigyel szépségére, jóindulatú, és jó erkölcei vannak. A saskeselyű ugyanazt jelzi, amit a sas. A saskeselyűk jót jeleznek a fazekasoknak és a tímároknak, mert a keselyűk a városon kívül élnek és a holttestekből esznek, de rosszat jeleznek az orvosoknak és a betegeknek, mert a saskeselyűk örülnek a holttesteknek. Elátkozott, utálatos ellenségeket jeleznek, akik nem a városban laknak. Minden másra nézve rosszat jeleznek. (II.20)

Seregéllyel álmodni tömeget, szegény férfit és hiábavaló nyugtalanságot jelez. A csókák ugyanazt jelzik, mint a seregélyek. A vadgalambok és a házigalambok nőt jeleznek, a vadgalambok biztosan ringyókat, a házigalambok pedig bizonyos körülmények között úri nőket és becsületes asszonyokat. Következtethetünk egy asszonyra sok vadgalambból és következtethetünk egy vadgalambból sok asszonyra. A házigalamb élvezetet is jelez az ember cselekvéseiben, mert a galamb Aphrodité szent állata. Jót jeleznek a barátságokra, párkapcsolatokra és mindenféle kapcsolatra nézve, mert csoportosan élnek. (II.20)

Pelikánnal álmodni oktalan férfit jelez, és olyan férfit, aki meggondolatlanul és esztelenül tesz mindent. A pelikán azt is jelzi, hogy tolvaj és szőkevény lesz egy folyóhoz vagy egy tóhoz közel. (II.20)

Noha Artemidóros az *Oneirokritika* 5. könyvében válogatta össze az általa ismert emberek konkrét álmait, amelyeket a legtöbb esetben az *edoxe tis* (V.2) kifejezéssel vezet be, vagy ha az értelmezés szempontjából fontos az álmodó foglalkozása, akkor az alapján utal rá (pl. *dromeus* (V.79) már a korábbi könyvekben is találhatunk az álomfejtéshez adott gyakorlati instrukciók között néhány szövegbe illesztett konkrét álomleírást és azok kimenetelét:

*Megjósolták valakinek, aki álmában megült egy kost, és fej-
jel előre leesett róla, s éppen eljegyzése volt, és éppen azok-
ban a napokban házasság előtt állt, hogy az álom jelentése
az, hogy a felesége árulni fogja magát, és – ahogy mondani
szokás – szarvakat készít neki. Végül a következő történt:
az álom előrejelzése miatt elutasította a házasságot és végre
nagy nehezen rábeszéltek a barátai, hogy házasodjon meg
egy lánnyal, akit csak a minap jegyzett el. Azonban tartott
az álomtól, és szemmel tartotta feleségét és teljes készülékben
élt. (Az) asszony feddhetetlenül élt, és egy évvel később meg-
halt. A férfi pedig feleségül vett egy másik nőt, mert azt gon-
dolta, hogy az álom (érvényessége) már véget ért. Csakhogy
a dolog rosszul sült el, mert ez a felesége süllyedt a prostitúció
legmélyebb bugyraiba. (II.12)*

Korábban említettem, hogy az álomfejtés során kiemelten fontos szerepet játszik a hasonlóságok észrevétele. Ilyen hasonlóság lehet csupán a szavak közötti hasonlóság, mely lehetőséget ad arra, hogy metaforikus szintre emeljük magát az álomértelmezést.

*A kecskék (aiges) akár fehérek, akár feketék, nem jelentek jót,
sőt mindenképp rossz dolgot jelentenek, a fehérek kevésbé,
a feketék annál inkább. Leginkább a hajósoknak, mert a köz-
nyelvben kecskéeknek nevezzük a nagy hullámokat, és a költő
'szilaj öklelőzés'-ről beszél a heves szél kapcsán, és a legfélelme-*

tesebb tengert is Égei-tengernek (Aigaios) hívják. Nem hoznak sem házasságot, sem barátságot, sem közösséget/bizalmas kapcsolatot, és nem utalnak a meglévők megőrzésére sem. Mert (a kecskék) nem csoportosulnak, hanem egymástól külön legelnek kőszirteknél és szikláknál, és maguknak és a pásztornak is bajt okoznak. Emiatt hívja a költő a kecskenyájat 'széles'-nek és azt mondja, hogy 'olyanok, mint a széles kecskenyáj'. [és mindig a jó kecskét tápláló gyermeknevelőt'. (II.12)

Az Artemidóros által megállapított hasonlóság a „kecskék” és „a nagy hullámok” között információt ad arról, hogy az ókorban az *aïssein* (felugrani) igére vezették vissza az *aix* (kecske) főnevet hasonló hangzásuk miatt, és mert a kecske a hullámokhoz hasonlóan „ugrál”.

Bibliográfia

ARTEMIDÓROS Daldianos: *Oneirokritika*

BOTER, Gerard – FLINTERMAN, Jaap-Jan: Are Petitionary Dreams Non-Predictive? Observations on Artemidorus' "Oneirocritica" 1.6 and 4.2. In: *Mnemosyne* 60 (2007) 589–607.

CHANDEZON, Christophe – DASEN, Véronique – WILGAUX, Jérôme: Dream Interpretation, Physiognomy, Body Divination. In: *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, Blackwell Publishing Ltd, 2014.

DARAB Ágnes: Utószó. In: *Idősebb Plinius: Természettan VII–VIII. Ford.:* Darab Ágnes. Kalligram Kiadó, Budapest, 2014.

DIÓSDI György (szerk.): *A római jog világa*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.

FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története III*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2001.

HAHN István: *Álmfejtés és társadalmi valóság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

HARRIS-MCCOY, Daniel E.: Artemidorus' *Oneirocritica*. Text, Translation, and Commentary. The Composition of the *Oneirocritica*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit: *Római történelem*. Osiris Kiadó Budapest, 2007.

- OSLEY, Arthur S.: Notes on Artemidorus' "*Oneirocritica*". In: *The Classical Journal* 59 (1963) 65–70
- OVIDIUS, Publius Naso: Átváltozások. Ford.: Devecseri Gábor. Magyar Helikon, Budapest, 1964.
- PACK, Roger: Artemidorus and His Waking World. In: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 86 (1955) 280–290.
- PLINIUS Maior: Természetrész VII–VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről. Ford.: Darab Ágnes. Kalligram Kiadó, Budapest, 2014.
- PRICE, S.R.F.: The Future of Dreams: From Freud to Artemidorus. In: *Past & Present* 113 (1986) 3–37.

EÖTVÖS JÓZSEF COLLEGIUM

OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA

Két szónoki beszéd Tacitus *Annales*ében –
Hortalus és Tiberius a senatusban*

Az *Annales* II. könyvének 37–38. fejezetében az elbeszélő egy Tiberius uralkodása idején a senatusban lejátszódott eseményről számol be, amelyet röviden a következőképpen foglalhatnánk össze: a híres szónok, Hortensius unokája a senatus és a princeps színe elé járulva Augustus korábbi jóakarátára hivatkozik, és pénzügyi támogatást kér maga és gyermekei számára. Tiberius szemlátomást ellenzi Hortalus kérését, ám a senatorok nyomásának engedve végül kompromisszumhoz folyamodik megoldásképpen, és Hortalus *fiai* számára biztosít egy nagyobb összeget.

A Tacitus által ábrázolt jelenet, a két főszereplő egymás utáni fel szólalása figyelemreméltó megszerkesztettséget mutat. A két beszéd meglatásom szerint éles kontrasztban áll egymással, melynek szerepe

* A közlemény a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncan innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

feltehetően az uralkodó jellemábrázolásának további árnyalása – ám mielőtt ezzel kapcsolatban következtetéseket vonnánk le, meg kell vizsgálnunk a következő kérdéseket: mit tudunk meg Hortalus személyéről Tacitustól és Tacituson kívüli forrásokból? Hogyan formálja meg Tacitus az *Annales*-ben az egyes szereplők megszólalásait? Mennyiben illeszkedik a vizsgált jelenet ebbe a sémába? Hogyan jelenik meg Augustus alakja a két beszéd háttérében? Milyen Hortalus beszédének megformáltsága és hogyan viszonyul hozzá Tiberius válasza? A fellelhető szakirodalom alapján összefoglalva a fenti kérdésekre adható válaszokat, a két beszéd részletes elemzésén keresztül érthetjük meg az első pillantásra jelentéktelennek tűnő Hortalus-epizód funkcióját a Tiberius uralkodását bemutató könyvekben.

Marcus / Marcius Hortensius (?) Hortalus személye

Tacitus „*nobilis iuuenis*”-ként utal Hortalusra. A megnevezés a Tacitustól megszokott tömörséggel összegez mindent, amit a személy háttérével kapcsolatosan tudható. A latin „*iuuenis*” kifejezés nem csak a mai értelemben vett „ifjú”-t jelenthet, hanem bármilyen életkorú fiatal férfit 17–19 éves kortól egészen 37–38 éves korig. Hortalus esetében, tekintetbe véve, hogy a szövegből kiderül, hogy a szóban forgó tacitusi epizód idején már négy fia volt, inkább arra következtethetünk, hogy a harmincas évei végén járó, inkább középkorú férfiról van szó. Ami gyermekei életkorát illeti, árulkodó jel a szövegben, hogy még nem léphettek be a Curia épületébe: mindannyian 25 év alattiak voltak tehát, erre utal a Tacitus által használt „*pueritia*” kifejezés is.

Hortalus családja a „*nobilitas*”-hoz tartozott, felmenőik között nem csupán a Kr. e. 69. év consulját, Hortensius Hortalust, hanem a Kr. e. 56.-ban consul Marcius Philippust is számon tarthatták.

Ebből az időszakból több ránk maradt felirat is említ Marc(i)us Hortensius nevű személyt: az AE 1987,163. számú feliraton Kr. u. 25-ben egy praetori rangú tisztviselővel találkozhatunk, ill. egy Paphosról előkerült felirat (AE 1950,5) említ egy proconsuli rangú Hortensiust. Eck szerint azonban a korábbi azonosítási kísérletek (Briscoe és Corbier) ellenére nem valószínű, hogy e két személy bármelyike azonos volna a Kr. u. 16. év senatorával, aki panaszával Tiberius elé járult.

Problémás kérdés továbbá, hogy vajon hogy is hívták pontosan Hortalust? Ehhez adalékként szolgálhat Briscoe azon megjegyzése, hogy a Tacitusnál előforduló „*Marci*” genitivus alak származhat a Marcus praenomenből, illetve a Marcius nomen gentiléből is: a Tiberius-könyvek egyetlen forrása, a Codex Mediceus általában lerövidíti a praenomeneket, de ezen a szöveghelyen „*Marci*” áll, így Briscoe szerint valószínűbb, hogy Hortalus nomen gentileként viselte a Marcius nevet.

Sokan úgy gondolják, hogy a Tacitusnál szereplő Hortalus annak a Q. Hortensius Hortalusnak a fia, aki a Kr. e. 45. év praetora, Kr. e. 44-ben pedig Macedonia provincia kormányzója volt. Őt azonban Marcus Antonius kevéssel a philippi csata (Kr. e. 42) után kivégeztette: ha Hortalus valóban az ő fia lett volna, Kr. u. 16-ban már legalább az ötvenes évei elején kellett járnia. Így tehát vagy feltételezzük, hogy Tacitus tévedéséről van szó az évet vagy Hortalus életkorát illetően, vagy a szónok Hortensius egy másik, máshonnan nem ismert és később született fia volt a tacitusi Hortalus apja. Ennek a feltételezett fiúnak a szónok Hortensius második felesége, Marcia lehetett az anyja, és így Augustusnak a Tacitus által említett segítő szándéka („ne clarissima familia exstingueretur”) akár Marcia családjára, a Marciusokra is irányulhatott: tudniillik Augustus anyja L. Marcius Philippus, a Kr. e. 56. év consuljának második felesége volt, így a princeps Geiger szerint személyes családi ügyének tekinthette Hortalus támogatását.

Augustus a háttérben

Tacitus Tiberius uralkodását tárgyaló könyveiből egyértelműen kiviláglik, hogy a princeps nagyban függött Augustustól, elődjének árnya meghatározza saját uralkodásának minden mozzanatát: Cowan ezt a kérdéskört körüljárva négy példán keresztül vizsgálja, hogy az augustusi előzmények hogyan hatottak Tiberius adott helyzetekben hozott döntéseire, a négy példa közül az egyik az általunk is vizsgált Hortalus-jelenet. Általánosságban kijelenthetjük, hogy mind Tiberius, mind Hortalus és a pártját fogó senatus egy, saját értelmezésük szerint Augustus által megszabott mintát követ, mindkét fél rá hivatkozik a saját álláspontja melletti érvelés során. Cowan szerint pedig az okozza a két hatalmi tényező, a princeps és a senatus súrlódásait, nézeteltéréseit, hogy amennyiben Tiberius eltér az augustusi *praedicta* elveitől, azért tesz így, mert másként (esetleg tudatosan félre-) értelmezi a kapott mintát: fontos különbség van ugyanis Augustus egyszeri mondásai és törvényerőre emelkedett döntései között (*dicta* és *lex*).

Erre az értelmezésbeli különbségre kiváló példa Hortalus esete is. Hortalus azzal érvel, hogy eleve Augustus parancsára házasodott meg és nemzet gyermekeket, tehát a fiai Augustus *alumnus*ainak tekinthetők, így jogosan formálnak igényt a mindenkori princeps (anyagi) támogatására. Tiberius válaszában is központi szerepet játszik Augustus alakja: szerinte örökbefogadó apjának egyszerűen nem állt szándékában *folyamatos* anyagi támogatást juttatni Hortalusnak és családjának.

Az epizód a hagyományos értelmezés szerint a régi *nobilis* családok elszegényedését hivatott illusztrálni. Közülük sokan túlzottan fényűző életmódjuk miatt jutottak csődbe – Augustus nagylelkűen támogatta őket, hogy továbbra is elérhessék a szenatori rendhez tartozás vagyoni vonatkozású követelményeit a census során. Tiberius is jórészt folytatni látszik ezt a példát, a Hortalus-ügy pedig egy

kirívó, a sémába nem illő eset volna. Ezért – Cowan javaslata szerint – érdemes úgy tekintenünk az itt tárgyalt két *caputot*, mint egy Tiberiusnak az augustusi múlthoz való viszonyulását bemutató esetet. Hortalus és a senatus mindenben, még az egyszeri gesztusok ismétlésében is követendőnek tekintené Augustus példáját, míg Tiberius azt hangsúlyozza, hogy csupán a törvények, nem az egyszeri cselekedetek szintjén kell követnie az augustusi mintát. Szerinte Hortalus csak egy alkalommal kapott pénzt Augustustól, „*nec ea lege, ut semper daretur*”.

A megszólalások, beszédek drámai jellege Tacitusnál

Nem csupán az *Annales*ben, de Tacitus egész életművében hangsúlyos szerepet kap a szereplők megszólaltatása: a hitelesebb adatközlés látszatán túl az egyes személyek jellemének ábrázolásában is fontos szerepe van annak, hogy Tacitus kit hogyan, milyen formában enged beszélni. Norma P. Miller (Konrad Gries példáját követve, aki Livius műveiben elemezte a „drámai beszédet”) ezt a jelenséget vizsgálva alkotta meg a Tacitusnál olvasható megszólalások szisztematikus leltárát, különböző szempontok szerint osztályozva a különböző jellegű beszédeket.

Alapvető különbséget kell tennünk mindenekelőtt az *oratio recta* és az *oratio obliqua* között – utóbbi természetesen jóval nagyobb arányban van jelen Tacitus szövegeiben. Nem egyszerű azonban elkülöníteni a ténylegesen elhangzott, egyenes beszédben visszaadott megszólalásokat azoktól, amelyeknek csak sűrített, függő beszédben ill. ezek rövidített, *accusativus cum infinitivus* összefoglalásai jelennek meg a szövegben. Természetesen az a kérdés is felmerülhet, hogy milyen típusú megszólalásokról lehetett Tacitusnak ténylegesen tudomása, és mik azok a megszólalások, amelyeket az életszerűbb, drámaibb ábrázolás érdekében szerzőkeént ő maga adott szereplői szájába.

Miller szerint az egyes megszólalások osztályozása során figyelembe veendő tényezők az alábbiak: a beszéd forrásai, stílusa, technikája és célja. Az alapján, hogy milyen körülmények között hangzik el egy adott megszólalás, hat kategóriát állít fel:

- *contio* – formális, adott hallgatóság előtt elhangzó beszéd – ide tartozik Hortalus könyörgése is
- társalgás („*conversation*”)
- *dictum* – rövid megszólalás, megjegyzés
- sűrített kollektív megszólalás („*condensed combination*”) – egy nagyobb csoport általános véleményét tolmácsolja
- *formula* – jóslatok, imák, edictumok stb.
- üzenet („*message*”) – levélforma vagy utasítások

A beszéd témája szerint lehet kül- vagy belpolitikát tagláló, hadviselést érintő témájú ill. magánjellegű (Hortalus beszéde leginkább magánjellegű témát tárgyal, mindenesetre a személyes érintettsége az ügyben rendkívül hangsúlyos) – természetesen ezek közül adott esetben egyszerre több tényező is megjelenhet egy megszólalásban. Fontos kritérium továbbá egy beszéd elemzése során, hogy milyen környezetben („*setting*”) hangzott el, pl. a senatusban (mint Hortalus megszólalása), egy hadsereg előtt, bizalmas környezetben stb.

Hortalus és Tiberius felszólalásainak összehasonlítása

Az epizód két főszereplőjének, Hortalusnak és Tiberiusnak beszédeit egymás után olvasva szembetűnő kontrasztot fedezhetünk fel közöttük. Míg Hortalus maga állítja, hogy semmit nem örökölt nagyapja szónoki tehetségéből, beszéde hemzseg a túldíszített, beszéd- és gondolatalakzatokkal túlsúlyolt mondatoktól. Hatásosan alkalmazza a párhuzamos és ellentétes mondat szerkesztést,

tömörítve természetes rendben beszéli el a senatus és a princeps elé tárandó ügyét, a quintilianusi elvek közül mind a meggyőzés, mind a megindítás, (mind a gyönyörködtetés, ha valaki a szóalakatok *abundantiáját* gyönyörködtetőnek találja) követelményeinek eleget téve. Beszédének hangsúlyos befejezése alkalmas az érzelmek felkeltésére, miután már annak kezdetén igyekszik megnyerni a hallgatósa jóindulatát. A leírás szerint ezt testbeszéddel is igyekszik elérni, jelezve, ki a két személy, akikre hivatkozási alapként tekint: hol Augustus, hol Hortensius szobrára tekintget. Ezzel szemben Tiberius statikus marad, legalábbis a szövegben semmi nem utal rá, hogy megmozdult volna. Terjedelmében valamivel hosszabb, szintén egyenes beszédben közvetített válasza pedig indulatosabb stílusú, ám tartalmilag és megszerkesztettségét tekintve semmitmondóbb Hortalusénál. Mondatszerkesztése kevésbé világos, szinte minden díszről mentes, és még csak nem is igyekszik megnyerni a senatus jóindulatát, ezzel kinyilvánítva, hogy princepsként nincs is szüksége arra. Beszédében kizárólag a gúnynak van kiemelt szerepe. Míg Hortalus kissé komikus, de megnyerő figuraként mutatkozik be, Tiberius első pillantásra indokolatlanul méltatlankodó válasza ellenszenves fényben mutatja az uralkodót, és amint maga Tacitus is megjegyzi, szokatlanul ridegen torkolja le a hozzá forduló elszegényedett arisztokratát.

Dolgozatomban szemléltetésképpen alább közlöm a két beszéd szövegét, bennük feltüntetve az egyes kifejezések, alakzatok funkcióját.

37. 1 Censuque quorundam senatorum iuvit. quo magis mirum fuit, quod preces Marci Hortali, nobilis iuvenis, in paupertate manifesta superbius accepisset. nepos erat oratoris Hortensii, inlectus a divo Augusto liberalitate decies sestertii ducere uxorem, suscipere liberos, ne clarissima familia exstingeretur. 2 igitur quattuor filiis ante limen curiae adstantibus, loco sententiae, cum in Palatio

senatus haberetur, modo Hortensii inter oratores sitam imaginem, modo Augusti intuens, ad hunc modum coepit:

,patres conscripti [megszólítás – apostrophe],

hos, quorum numerum et pueritiam videtis, [captatio benevolentiae a személyes érintettség hangsúlyozásával]

non sponte sustuli, sed [alliteratio]

quia **princeps** monebat; [ratiotinatio; anticipatio: az ellene felhozható vádak előzetes megcáfолása] [princeps: antonomasia – de nem a jelenlegi princepsről van szó, hanem Augustusról, a valódi princepsről. Enyhén sértő lehetett Tiberius számára.]

simul **maiores mei** meruerant [alliteratio]

ut posteros haberent.

3 nam ego, [antithesis: ego ↔ maiores mei, ti. Hortensius (és Marcia)]

qui **non** pecuniam, **non** studia populi **neque** eloquentiam, [anaphora (polysyndeton), ismétlés, halmozás, enumeratio]

gentile domus nostrae **bonum**, [appositio; hyperbaton]

varietate temporum

accipere vel **parare** potuissem, [disiunctio (...vel...); alliteratio]

satis habebam, si tenues res meae

nec mihi pudori **nec** cuiquam oneri forent. [anaphora (polysyndeton), ismétlés, párhuzam]

iussus ab imperatore uxorem duxi. [ismétlés – vö. „quia princeps monebat”]

en **stirps** et **progenies** [hendiadyoin]

tot consulum, **tot** dictatorum. [polysyndeton; túlzás: ugyanis csupán egyetlen Hortensius dictatorról van tudomásunk, Kr.e.286-ból]

4 nec ad invidiam ista, **sed** conciliandae misericordiae refero. [alliteratio; varietas: kétféle célhatározói funkciójú kifejezés ellentétes szerkesztésben]

adsequentur florente te,

Caesar, [apostrophe – személyes megszólítás, de csak másodikként a

beszéd legelején megszólított senatus után, szintén sértő gesztus a princeps irányában]

quos dederis honores: interim Q. Hortensii pronepotes, divi

Augusti **alumnos** **ab** [*alliteratio*; *túlzás, hogy Hortalus fiai Augustus fogadott gyermekei volnának, Tiberius azonban ténylegesen az, újabb burkolt sértés*]

inopia defende.’

38. Inclinato senatus incitamentum Tiberio fuit quo promptius adversaretur, his ferme verbis usus: „si quantum pauperum est venire huc et liberis suis

petere pecunias [*alliteratio*]

coeperint, singuli numquam exsatiabuntur, res publica deficiet. nec sane ideo a maioribus concessum est egredi aliquando relationem et quod in

commune conducatur [*alliteratio*]

loco sententiae proferre, ut

privata negotia et res familiares nostras [*hendiadyoin*]

hic augeamus, cum invidia senatus et principum,

sive indulserint largitionem **sive** abnuerint. [*polysyndeton*]

non enim preces sunt istud, **sed** efflagitatio, [*ellentét*]

intempestiva quidem et improvisa, [*erős túlzás; tautologia: akár stílushibának is tekinthető*]

cum aliis de rebus convenerint patres, consurgere et numero atque aetate liberum suorum urgere modestiam senatus, eandem vim in me transm<itt>ere ac velut perfringere aerarium, quod si ambitione exhauserimus, per

scelera supplendum [*alliteratio*]

erit. dedit tibi,

Hortale, [*apostrophe*]

divus Augustus pecuniam, sed non conpellatus nec ea lege ut semper daretur. languescet alioqui industria, intendetur socordia, si nullus ex se metus aut spes, et securi omnes aliena subsidia expectabunt,

sibi ignavi, nobis graves.’ [*ellentét sibi ↔ nobis*]

haec atque talia, quamquam cum adsensu audita ab iis quibus omnia principum, honesta atque inhonesta, laudare mos est, plures per silentium aut occultum murmur excepere. sensitque Tiberius; et cum paulum reticuisset, Hortalo se respondisse ait: ceterum si patribus videretur, daturum liberis eius ducena sestertia singulis, qui sexus virilis essent. egere alii grates: siluit Hortalus, pavore an avitae nobilitatis etiam inter angustias fortunae retinens. neque miseratus est posthac Tiberius, quamvis domus Hortensii pudendam ad inopiam delaberetur.

Következtetések, összegzés

Hortalus egyetlen felszólalása az *Annales* szövegében az általunk vizsgált szövegrész, míg Tiberius az *Annales* (ránk maradt könyveinek) leggyakrabban megszólaló szereplője. Hortensius unokájának beszéde azért szokatlan, mert annak ellenére, hogy *in senatu* hangzik el és a fentebb felsorolt hat kategória közül formailag leginkább a *contio*-k sorába illeszkedik, mégis magánjellegű, személyes panasznak tekinthető. Egyetlen eleme, amellyel Hortalus mégis politikai tartalommal igyekszik megtölteni, az Augustus és az ősei („*en stirps et progenies tot consulum, tot dictatorum*”) említése. Önmagában való vizsgálatra kevésbé volna érdemes ez a rövid fellépés, ám Tiberiusnak a rá adott válaszával összefüggésben tekintve kiviláglik funkciója: Tacitus célja a császár jellembrázolásának további árnyalása lehetett az epizód beemelésével a Kr. u. 16. év eseményei közé. Tiberius rideg és gúnyolódó válaszána magyarázatát véleményem szerint abban kell keresnünk, hogy Hortalus beszédében (valószínűleg akaratlanul, hiszen ezzel ártott saját ügyének) több olyan megnyilvánulást is találunk, amellyel azt fejezi ki, hogy Augustus jobb és tekintélyesebb princeps volt

fogadott fiánál. A két megszólalás közötti éles kontraszt véleményem szerint azzal is magyarázható, hogy míg Hortalus áradó, túldíszített és „korszerűtlen” stílusa egy régebbi korszak maradi, elavult politikai szemléletét tükrözi, Tiberius rá adott felelete új irányt vetít előre a principatus rendszerének fejlődésében, ahol a princepsnek egyeduralnokként már nem kell tiszteletben tartania a senatusban szokványos, hagyományos felszólalások kereteit. Esetleg lehet szó arról is, hogy Hortalusnak a múlt ideálját idéző retorikája annak ábrázolására szolgál, hogy családja felett eljárt az idő, ő maga pedig képtelen lépést tartani saját korának politikai változásaival.

Természetesen arról nincs szó, hogy a Hortalus-epizód meghatározó jelentőségű esemény volna Tiberius jellemének megismerését illetően, csupán azon események sorozatába illeszkedik a tacitusi elbeszélésben, amelyek Augustus méltatlan utódának rossz megítélését illusztrálják.

Bibliográfia

- BRISCOE, John : *The Grandson of Hortensius*. in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 95 (1993) 429-250.
- COWAN, Eleanor: *Tacitus, Tiberius and Augustus*. in: Classical Antiquity 28 no. 2. (Oct. 2009) 179-210.
- ECK, Werner : *Marcus Hortalus, nobilis iuvenis, uns seine Söhne*. in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 95 (1993) 251-260.
- GEIGER, Joseph : *M. Hortensius M. f. Q. n. Hortalus*. in: The Classical Review 20 no. 2. (Jun. 1970) 132-134.
- MILLER, Norma P. : *Dramatic Speech in Tacitus*. in: The American Journal of Philology 85 no. 3. (Jul. 1964) 279-296.
- SZATHMÁRI, István : Stilisztikai Lexikon: Stilisztikai fogalmak magyarázata szép-irodalmi példákkal szemléltetve. 2004. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI, István: Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. 2008. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

TACITUS, Cornelius: *Annales* I-III. ed. BORZSÁK, István. 1970. Tankönyvkiadó, Budapest. (Auctores Latini XIII.)

TACITUS, Cornelius: *Annales*. ed. KOESTERMANN, Ericus. 1952. Teubner, Lipcse.

KERESZTÉNY Júlia

A mitológia használata Lukianos *Igaz történet* című művében*

Az Igaz történet és olvasója

A Lukianos által a Krisztus utáni 2. században írt *Igaz történet* műfaját tekintve leginkább a társadalmi szatírába sorolható be. (Whitmarsh:2008:81) A regény egy elképzelt utazást ír le az Ókeánoson, aztán a Holdra, egy bálna gyomrába, az Alvilágba és még egyéb fantasztikus helyekre. Lukianos viszont nemcsak egy kitalált történetet ír le, hanem a kortárs és korábbi irodalom bizonyos részleteit és stíluselemeit is felhasználja, ezzel alakítva ki kapcsolatot számos prózai, lírai, filozófiai és történeti munkával, hogy aztán paródiát formáljon belőlük. Mégis, Lukianos sokkal intellektuálisabb és leleményesebb humort csempész művébe, mint Aristophanész. (Freidenberg:1997:83)

* A közlemény a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

Ezek alapján Lukianos művéhez egy felettébb intellektuális és irodalomban, történelemben jártas befogadót kell elképzelnünk, hiszen az olvasóval szemben támasztott elvárások viszonylag magasak. Ugyan az irodalmi forrás felismerése nélkül is élvezhetőek az egyes kalandok, mégis a mű valódi élvezetéhez az irodalmi allúziók és intertextuális kapcsolatok felismerése szükséges. Ezen kívül az olvasónak gazdag mitológiai ismeretekkel is kell rendelkeznie, hiszen Lukianos ezeket is felhasználja saját céljaira. Ennélfogva a szerző széles irodalmi forrásanyagot használva több rétegben is érthető, értelmezhető és élvezhető művet hoz létre a művelt olvasó részére. (Mheallaigh:2014:208)

A történeti munkák bevezetőit parodizáló prológusban Lukianos maga is elismeri, hogy jelen művében hazudni fog, így hát senki ne higgye el, amit majd a következőkben olvas. Viszont leszögezi, hogy az elődökkel szemben ő bevallja, hogy semmi köze az igazsághoz, ami jelentős különbség az említett szerzőkkel szemben.

Mivel tudjuk, hogy a *mythoi* és *logoi* közti egyik különbség az igazságtartalom mértékén múlik, nem szabad meglepődnünk azon, hogy Lukianos mítoszokat és mitológiai alakokat használ fel regényében. Maga Polybios is megfogalmazza, a genealógiák, mítoszok és egyéb történetek – például a városok alapításáról szólóak – egy szélesebb, ámde kevésbé művelt réteget mint potenciális közönséget céloznak meg. (Gabba:1981:51-52) Így Lukianos is a mitológiai történetek használatával szélesebb réteget tud megszólítani.

Lukianos ugyanis a mítoszokat és a mitológiai világot egy valóságos elemekkel megtűzdelt különös látomássá változtatja át. A *mimesis* használatát is új alapokra helyezi, hiszen nála a történet szinte önéletrajzi ihletésűvé válik, ugyanis a *mimesis* monológja egy egész, a regényen áthúzódó személyes történetté válik. (Freiberg:1997:95)

Mítosz, mitológia és mitológiai alakok, ahogyan Lukianos használja

A bevezető utáni első rész, amelyben a narrátor hajóra száll és ismeretlen partok felé indul el, egy a valóságnak teljes mértékben megfelelő leírás az utazást megelőző előkészületekről. Mikor azonban a hajó elhagyja Héraklés oszlopait (tehát átmegy az ismert világ végét jelző és jelentő határponton), és kiköt az első szigeten, az olvasónak már tisztában kell lennie azzal, hogy a narrátor innentől kezdve elhagyja a valóságot és a fikció elkezdődik.

Általánosságban elmondható, hogy a mítoszokat egyszerű, kevésbé tájékozott emberek hitték el, akik könnyedén el is képzeltek és szívesen hallgattak meséket hibrid és kitalált lényekről, mint például hippokentaurosokról, khimérákról és más lényekről, amelyeket írók-költők és művészek találtak ki. (Georgiadou-Larmour:1998:56-57) Minthogy pedig az ilyesfajta történetek mindenféle olvasó számára szórakoztatóak, Lukianos számos lényt sorakoztat fel művében, amelyeket az általa feltalált mitológiai világban helyezett el.

Nemcsak „mitológiai lények”, hanem „mitológiai helyek” is részét képezik a Lukianos által kitalált világnak. Ezeknek egy része már korábbi történetekből is ismert, másik részét pedig Lukianos hozta létre. Előbbiekhez tartozik például a bálna gyomra vagy a halottak országa, de szintén a mitológiai térképhez újonnan hozátoldott vidékek például a Sajt-sziget és a Tej-tenger. (Georgiadou-Larmour:1998:60-61) A Lukianos által megalkotott világot ugyanis teljes egészében áthatja a mitológia, valóságos és újonnan kitalált részeit egyaránt. Ez a világ hasonló Homéros *Odüsszeiá*jának világához: Lukianos ugyanis minden, a narrátor által meglátogatott országhoz és szigethez akkurátus leírást ad, mindazonáltal ezeket a területeket mindenféle mitológiai lényekkel népesíti be. (Kim:2010:61) Az említett helyek közül néhány olyan csoportba osztható be, amelyek „nem emberek alkotta fogalmakra” épülnek.

(Fredericks:1976:56) Ide tartozik két metaforikus helyszín: a diónüszoszi bor-sziget és Galetea tej és sajt országa. Mindkét hely alternatív, nem emberi technológián és gazdaságon alapuló államot mutat be, habár mindkettőt mítoszok és legendák inspirálták. (Fredericks:1976:56)

Lukianos viszont nemcsak megnevezi az eredeti mítoszokat, hanem sokféle módon játszik is velük. Először is „újraírja” a mitológiai történeteket. Az *Igaz történet* második könyvében ugyanis a narrátor és kísérői megérkeznek a Boldogok Szigetére, amelyet az Iliászból, az Odüsszeiából és egyéb történetekből ismert, nem rég elhalálozott hősök népesítenek be. Itt, Kinyras, a bálna belsejéből kiszabadított Skintharus fia szerelembe esik Helenével, a spártai szépséggel, aki itt is Menelaos felesége. Közösén elhatározzák, hogy megszöknek a szigetről, így hát az éjszaka leple alatt elhajóznak a szigetről. Később a hősök elkapják őket a Tej-tengeren és merészségének büntetéséül Kinyrast a Gonosz lelkek szigetére száműzik, Helené viszont továbbra is Menelaos felesége maradhat a Boldogok Szigetén.

A regény ezen részlete nyilvánvalóan Helené és Paris hírhedt kapcsolatán alapszik, hiszen annak minden elemét magában foglalja: a szerelmespár erős vonzalmat érez, az éj leple alatt hajóval elmenekül a férj elől, később a megcsalt férj sereget gyűjt, akik üldözni kezdik őket, végül pedig csata zajlik a megszöktetett hölgyért, aki ráadásul az eredeti mítosz főszereplőiből az egyik az újraalkotott történetben. Lukianos viszont nemcsak az ismert mítosz paródiáját tárja elénk, hanem egy olyan karaktert is megmutat az olvasó számára, aki nem tudja megváltoztatni a személyiségét, természetét és morálját, hanem ugyanaz a nő marad, akit az *Iliászból* ismertünk meg.

Helené példáján túl más szereplőkön keresztül is megfigyelhetjük, hogyan próbálja Lukianos folytatni a homéroszi hősök történeteit. A Boldogok Szigetén ott van Rhadamanthys, a krétai király, aki a sziget legelső és legbölcsebb bírója. A kérdés, amely kapcsán döntést hoz, a következő: kinek a felesége Helené, Théseusé vagy

Menelaosé? (Leftratou: 2018:194-195) A jelenetet olvasva felmerülhet az olvasóban egy kevésbé ismert mítosz, amelyben Théseus elrabolja és megerőszakolja Helenét, még mielőtt Menelaos feleségül venné őt – így hát a görög szokások alapján mindkét férfi jogosan tarthatja magát Helené férjének. Lukianos ez esetben pedig több mítoszt vegyít, hogy nevetségessé tegye Helené hűtlenségre való hajlamát.

Csupán mitológiai nevek használatával is felidéződnek történetek. Egyes esetekben azonban, habár a történet egyes pontjait és a mítosz szereplőjének fő jellemvonásait is felidézi egy név, a lukianosi történet szereplője mégis különbözik az eredeti mítosz szereplőjétől. Ilyen például Endymion, aki holdbéli király az *Igaz történet*ben: az ismertebb mítoszok alapján Endymion egy pásztor volt, akivel Selené szerelembe esett, és amíg a pásztor aludt, Selené elvitte őt a Holdra, ahol szeretőjévé tette. Lukianos Endymionja ugyancsak elkerül a Holdra, viszont nem egy istennő viszi el őt oda, hanem egy nagy szél, így válik királlyá ezen a furcsa földön. Ezen a módon viszont Lukianos nemcsak a mitológiával, hanem Endymion mitológiai identitásával is játszik. (Bartley:2009:83)

Másik példa erre Phaeton története: az eredeti mítosz szerint Helios gyermeke, aki elkötötte egyszer apja szekérét, de mivel nem tudta féken tartani a lovakat, felégetett szinte mindent a földön, majd Zeusz parancsára meg kellett halnia, nehogy az egész föld elégjen. Lukianos Phaetonjának is van kapcsolata a Nappal, ugyanis ő ennek az égi testnek a királya és így természetes módon Endymion ellensége, akit legyőz egy csatában, „felégetve szinte mindent”. Ezekben az esetekben Lukianos tehát az eredeti, közhíres mítosz elemeit felhasználja, de egy komponensen változtatva paródiává alakítja a történetet.

Az előbbieken Lukianos mitológia- és mítoszhasználatában explicit felidézésre láttunk példákat, azonban gyakran implicit módon is megjelennek allúziók.

Egy mítosz cselekményének fő elemeit is felidézheti. Ilyen eset például, amikor a narrátor és társai kikötvén felfedeznek egy új földet, vagy hogy hogyan szereznek ott valakit, aki bemutatja nekik az országot vagy, amikor találkoznak a terület uralkodójával. Az előbb felsorolt elemek, illetve egy új föld részletes leírása az olvasóban azonnal az *Odüsszeia* hasonló részleteit idézhetik fel, minthogy ezek a szakaszok minden esetben nagyon hasonlóak Odüsszeusz kalandozásai során. A csataleírások, például a holdlakók és a nap lakosai között, vagy a szigetek konfliktusa, esetleg a narrátor társasága és a bálna gyomrárt lakó lények közötti összetűzés mind a trójai háborúra, az Iliászra emlékezteti az olvasót.

Az első hibrid létformák, akikkel a narrátor találkozik az ún. „szőlővenyigenők”, akik a korabeli átlag görög olvasó képzelete számára meglehetősen elfogadható és hihető, kevésbé szokatlan külsővel jelennek meg. (Georgiadou-Larmour:1998:68) E lényeknek deréktól felfelé női alakjuk van, attól lefelé viszont szőlőtörzsben végződnek láb helyett. Ám vannak más, a szőlővenyigen is látható részeik is: levelek, indák és szőlőfürtök. Noha ezek a nők teljes egészében Lukianos kitalációi, az inspirációt valószínűleg Dio líbiai női adhatták (Orat. 5). (Georgiadou-Larmour:1997:205) Mivel leírásuk közvetlenül Dionysos és Héraklés sztéléinek említése után következik, alakjuk egy figyelmes olvasónak nem szorul magyarázatra. A bor-folyó ugyanis a dionysosi költészet ihletadójának tekinthető, ami gyakran tele van kitalált és elképzelt figurákkal. (Georgiadou-Larmour:1998:68; Georgiadou-Larmour:1997:208) Ráadásul Dionysos és Héraklés is kötődik a Kelethez, főleg Indiához, továbbá a szokatlan eseményekhez és alakokhoz. A szőlővenyigenők pedig görögül, indiaiul és líbiaiul beszélnek, ami tovább erősíti a kapcsolatukat az említett istenekkel. (Georgiadou-Larmour:1997:207)

Lukianos viszont itt már nem figyelmezteti az olvasót, hogy nem valós dolgokról lesz szó, mivel már a regény elején leszögezte ezt.

(Georgiadou-Larmour:1997:206) Ebben a részben a szőlővenyige-nők egyrésről mitológiai lényeknek számítanak, másfelől viszont a görög irodalmi tradíciót mint forrást testesítik meg és reprezentálják – vannak ugyanis olyanok, akik szeretnének kapcsolatba kerülni ezekkel a nőkkel (tehát áttételesen az irodalmi tradícióval), ahogyan a narrátor két társa is megtette, majd miután egyesültek ezekkel a nőkkel, maguk is szőlőtővé váltak.

Az *Igaz történet* mitológiájában van egy másik nőcsoport, akik legalább ennyire veszélyesek a férfiakra nézve: ezek a „fenéklábúak” a második könyv legvégén. Ezek a hibrid nők leitatják vendégeiket, majd megölik őket, amint elalszanak az alkoholtól. Ennélfogva a szőlővenyigenők és a fenéklábúak fenyegetést jelentenek a férfiakra, mivel a szőlővenyigenők megpróbálják rákényszeríteni a férfiakat, hogy asszimilálódjanak, egybeolvadjanak velük, elveszítsék individualitásukat és emberi mivoltukat, a fenéklábúak pedig kannibalisztikus viselkedésükkel jelentenek veszedelmet. (Georgiadou-Larmour:1997:207) Így ezek a hibrid nők hasonló veszélyes női elemet reprezentálnak, mint Circé és a szirének az Odüsszeiában.

A homéroszi mítoszok, alakok, hősök, jellemzők használata

Felmerül a kérdés, hogy Lukianos hogyan is használja a homéroszi eposzokban megjelenő mítoszokat. Strabo szerint Homéros nem komolynak szánt céllal használta a mítoszokat, hanem hogy szórakoztassa olvasóközönségét. (Kim:2010:62) Ha Odüsszeusz bolyongásait vizsgáljuk, akár a Mediterrán-tengeren való valóságos utazásként is érthetjük, amit a szerző megtoldott néhány fantasztikus elemel, hogy története érdekesebb és izgalmasabb legyen. (Kim:2010:61) Lukianos hasonlóan cselekszik: a narrátor az utazás kezdetének hihető leírásával indít, majd mondanivalóját fantasztikus elemek, helyek és szereplők teszik szórakoztatóbbá.

A homéroszi eposzoktól és egyéb mitológiai történettől eltérően, Lukianos nem említi egyik olimposzi istent vagy istennőt sem (kivéve Dionysost és Héraklést a történet kezdetén), teljesen kimaradnak az *Igaz történet*ből. Mintha egyáltalán nem lenne hatalmuk ebben a világban, vagy nem tudnának, nem akarnának beleavatkozni az emberek és egyéb lények sorsába vagy az emberiség fejlődésébe.

A Boldogok Szigete a leginkább homéroszi helyszín az *Igaz történet* univerzumában. Ahogyan Mheallaigh fogalmaz: „*an elite resort occupied exclusively by celebrity figures of the Greek literary-cultural tradition*”. (Mheallaigh:2014:240) Lukianos ide helyezi az Iliász és az Odüsszeia folytatását, így a szerző mintha magával Homéroszszal vetekedne. (Mheallaigh:2014:234) A homéroszi eposzokból jól ismert hősöket használja fel, akiknek jelleme és természete szinte semmit nem változott az *Iliász* és *Odüsszeia* óta. Ők ugyanúgy viselkednek, ahogyan megszokhattuk tőlük: a meghalt hősök lelkei ugyanúgy csatába mennek és harcolnak, mint valaha életükben. A sziget gyönyörű és mindenféle gyönyörben bővelkedik, a homéroszi hősök mégis szeretnének megszabadulni a homéroszi fikció teremtette határoktól és keretektől, azzal, hogy megpróbálnak elszökni a szigetről. Odüsszeusz ismét tengerre akar szállni és Calypsóval találkozni, Helené pedig Kinydassal szeretne megszökni. Szerencsétlenségükre azonban mindegyikük igyekezete hiábavaló. (Mheallaigh:2014:242)

Lukianos viszont nemcsak vetekedik Homérosszal, hanem a róla szóló mítoszokkal és pletykákkal is megpróbál foglalkozni. Az *Igaz történet* narrátora ugyanis mindent megtud Homéosztól és a homéroszi kérdés(ek)re is megtudja a választ. A Boldogok Szigetén Homérosz a legnagyobb költő, mégis ahogyan az általa megénekelte (teremtett) hősök, ő maga sem tud kilépni az általa emelt fikciós keretektől: minden alkalmat megragad, hogy a trójai háborúról énekeljen és továbbra is eposzokat ír, egyet például a Boldogok Szigetén élő hősök és a Gonosz lelkek közötti csatáról. Később

ugyan a narrátorra bízta ezt a hőskölteményt, hogy eljutassa az emberek világba, azonban a főhős elhagyja utazásai során, csak az első két sor marad fenn belőle, amelyek meglehetősen banálisan hangzanak. (Kim:2010:239)

Összefoglalásként tehát elmondható, hogy Lukianos meglehetősen sokoldalúan és sokféle módon használja és újraalkotja a mítoszokat és a mitológiai alakokat: expliciten, impliciten egyaránt, néha újraírja őket, máskor csak felidézi, felvillantja őket egy-egy különleges név, esemény vagy helyszín említésével.

Bibliográfia

- FREDERICKS, S. C.: *Lucian's True History as SF*. in: Science Fiction Studies, Vol. 3, No. 1 (March, 1976), pp. 49-60
- FREIDENBERG, O.: *Image and concept – mythopoetic roots of literature sign text culture*, (1997) Harwood Academic Publishers, Amsterdam
- GABBA, E.: *True History and False History in Classical Antiquity*, in: The Journal of Roman Studies, Vol. 71 (1981), pp. 50- 62
- GEORGIADOU, A. – LARMOUR, D. H. J.: *Lucian's Science Fiction Novel, True Histories: Interpretation and Commentar*, (1998) Brill, Leiden
- GEORGIADOU, A. – LARMOUR, D. H. J.: *Lucian's Vine-Women (VH 1,6-9) and Dio's Libyan Women (Orat. 5): Variations on a Theme*, in: Mnemosyne, Fourth Series, Vol. 50, Fasc. 2 (Apr., 1997), pp. 205-209
- KIM, L.: *Homer between History and Fiction in Imperial Greek Literature*, (2010) Cambridge University Press, Cambridge
- LEFTERATOU, A.: *Mythological Narratives: The Bold and Faithful Heroines of the Greek Novel*, (2018) De Gruyter, Berlin
- MHEALLAIGH, K. n.: *Reading Fiction with Lucian Fakes, Freaks and Hyperreality*, (2014) Cambridge University Press, Cambridge
- SMITH, S. D.: *Lucian's true stroy and the Ethics of Empire*, in: BARTLEY, A. (ed.): *A Lucian for Our Times*, (2009) Cambridge Scholars Publishing, Cambridge
- WHITMARSH, T. (ed.): *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*, (2008) Oxford University Press, Oxford

KOVÁCS Dominika

A legenda keletkezése, változatai: Szent Elek legendájának eredeti története*

A Szent Elek életét elbeszélő legenda a középkor egyik legismertebb, többek között latin és ófrancia nyelvű verses alkotásokban is megörökített története volt. A latin és ófrancia nyelvű forrásokban megismert történet több korábbi változathól formálódott hosszú évszázadok során többé-kevésbé egységes elbeszéléssé. Tanulmányomban a korábbi legendaváltozatok motívumainak vándorlását, alakulását vizsgálom.

A Kr. u. V. század első felében élt a mezopotámiai Edesszában egy szegény férfi, aki jámborságáról, hitéről, jóságáról volt ismert az emberek körében (STOREY 1968, 18-19). Naponta koldult, alalmaznáját azonban mindig szétosztotta a templomban lévő szegények között. Senki nem tudta, ki ő valójában, honnan érkezett,

* A közlemény a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

kivéve a templom sekrestyését, aki ismerte az idegen életének történetét: Konstantinápolyban született, egyedüli fiúként gazdag, nemesi családban. A szülők szerették volna, ha fiúk megnősül, ám ő a kitűzött nap éjszakáján elmenekült otthonról, s egészen Edesszáig jutott, ahol azután koldusként élt, anélkül, hogy bárki felismerte volna. Édesapja elküldte a szolgáit, hogy keressék meg a fiát, akik még Edesszába is eljutottak, s noha találkoztak az ifjúval, nem ismerték fel őt. Egy nap azonban az ifjú váratlanul megbetegedett, és a templomszolga hiába ápolta, meghalt. Halálát követően testét közös sírba helyezték. A sekrestyés, aki tudta, hogy a férfi Isten embere, felkereste a püspököt, Rabulát, akinek elmondta a róla tudott titkokat. A templomszolga ezután kérte előljáróját, hogy ne hagyja a szent ember maradványait közös sírban heverni. A püspök igyekezett a kérést teljesíteni, de a felnyitott sírgödörben csupán egy köpenyt találtak, a férfi teste csodálatos módon eltűnt.

A történet igen gyorsan elterjedt szír nyelven Edesszában és környékén *Mar Riscia* címmel, aminek jelentése: *Isten Embere*. Említésre méltó a legenda ezen változatában szereplő, az V. század közepén püspökként és egyházi íróként tevékenykedő Rabula alakja, aki a feltételezések szerint maga jegyezte le elsőként a történetet. Mivel Rabula 412 és 435 között viselte a püspöki címet, valószínűsíthető, hogy az eredeti történet 450 és 475 között keletkezhetett (STOREY 1968, 19).

A legendának összesen nyolc szír nyelvű változata maradt fenn különböző kéziratokban (RÖSLER 1933, 508). A kéziratok közül hat a British Museumban, kettő a párizsi Bibliothèque Nationale-ban található (AMIAUD 1889, 1). A szövegeket tartalmuk szerint két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba tartozó elbeszélések közvetlenül a szent élete után keletkezhetnek a Kr. u. V. század végén – VI. század elején. Ezekben a szövegváltozatokban a történet egyszerűsége dominál: a szent halála még Edesszában bekövetkezik, és akárcsak Krisztusé, az ő teste is eltűnik a közös sírból. A fentiekben összefoglalt történet feltehetőleg a legkorábbi szír változat, és

a British Museum ms. add. 17177 jelzetű kódexe őrizte meg (RÖSLER 1933, 508). A történet szerkezetét tekintve egyszerűbb, mint a későbbi, de továbbra is az első csoporthoz tartozó szövegváltozatok. Ez alapján is feltételezhető, hogy az említett szövegváltozat a legkorábbi kéziratok egyikének lehet a másolata, amelyek nem sokkal a szent halála után készülhettek.

A második csoporthoz tartozó négy kézirat a IX. és XIII. század közepe táján keletkezett, amelyek – hasonlóan a görög–latin legendaváltozatokhoz – a történet bővülését mutatják (AMIAUD 1889, 50). Miután az ifjú szentsége kiderül, elmenekül Edesszából, és a szelek szeszélye folytán szülőföldjére kerül vissza, ahol szüleinél kér menedéket, anélkül, hogy felfedné kilétét, azok pedig nem ismerik fel őt. 17 év elteltével megbetegszik. Ekkor papiruszt és íróeszközt kér, hogy megörökíthesse élete történetét. Mindeközben a templomban égi szózat hallatszik, ami arra szólítja a hívőket, hogy keressék meg Isten emberét. Noha megtalálják a szentet, az addigra már halott. Szülei és jegyese eltemetik, ravatalánál pedig csodás dolgok történnek. Temetésének napját a görög katolikus egyház korábban február 17-én, ma március 17-én, a római katolikus egyház július 17-én ünnepli.

Mivel nem tudjuk biztosan, hogy a történet főhőse hol született, a fennmaradt legkorábbi szír töredékben szereplő C(a)poli(m) olvasatot többféleképpen is értelmezhetjük. Ha a szent (az Alexios név a szír változatokban még nem szerepel) Rómában született, akkor az olvasat a római Capitoliumra utalhat, ha azonban Róma alatt az „új Rómát” értjük – ahogy Christopher Storey feltételezi –, akkor a töredék helyes értelmezése Constantinapolis vagyis Konstantinápoly (STOREY 1968, 19).

Utóbbira magyarázatul szolgál, hogy három-, négyszáz év elteltével a bizánci területeken is jól ismertté vált a történet, igaz, némiképp átalakult. Ez a későbbi legendaváltozat Kunyhós Szent János történetét dolgozza fel. Az előkelő római családból származó

Jánosnak tizenkét éves korában egy szerzetes beszélt az aszketikus életről, ami az ifjúnak igen megtetszett, és kérte a szerzetest, hogy következő eljövetelekor vigye őt magával. Jánost titokban el is vitte a remete, majd az ifjú maga is szerzetes lett. Szülei kerestették, de nem találták. Hét év elteltével egy égi hang megszólította, és figyelmeztette, hogy halála előtt fogadja a szülői áldást. Így visszatért az otthonába, ahol szülei nem ismerték fel őt, s a ház melletti kunyhóban szállásolták el, mivel anyja képtelen volt elviselni a kol-dus látványát. Innen ered a neve: kunyhós, görögül: χαλύθη János. Mielőtt meghalt, felfedte kilétét szüleinek, és megmutatta nekik áldozatkésztségét, emberségét. Szülei a kunyhó helyén kápolnát építettek számára, az utókor pedig kultuszát mai napig őrzi és tiszteli (STOREY 1968, 20-21).

Ezen legendaváltozatoknak, vagyis a szír *Mar Riscia* és *Kunyhós Szent János* történetének keveredéséből jött létre a második csoporthoz tartozó görög nyelvű változat, *Szent Elek legendája*, amely a szentet már néven nevezi. A különféle regényelemekkel kiegészült görög változat, amelyet Keresztény Júlia vizsgált és fordított magyarra, feltehetően a X. században keletkezett (KERESZTÉNY 2016, 173–186). Ebben a szövegvariánsban a történet nemcsak kibővül, de szerkezetében is átalakul. Eleken kívül a szülőknak is nevet ad a történet írója: az apát Euphémianosnak, az anyát Aglaisnek nevezi el. A legendának ebben a változatában Elek/Alexios feleségül veszi a szülei által választott menyasszonyt, ám a nászéjszakán elbúcsúzik tőle és elhagyja az atyai házat. Indulása előtt a „nászéjszakán” ugyanakkor titkokat oszt meg az ifjú arával (a szűzies, tiszta életről beszél, ahogy ezt a francia és a latin verses változat sejteti), végül övét, kendőjét és gyűrűjét búcsúajándékkul nyújtja át a fiatalasszonynak, amely tárgyak a görög szövegváltozatban a történet végén az anagnórisis-t (ἀναγνώρισις), vagyis a „felismerést” szolgálják. Elek ezután elhajózik Rómából. Edesszába érkezve abban a Szűz Mária-templomban talál szállást, ahol egy Jézus-képmást őriznek.

A képmás keletkezésével kapcsolatban különféle véleményekkel találkozhatunk a szakirodalomban. Egyes kutatók szerint Edessza egykori királyának, Abgarnak (vagy Abgarusnak) Jézus egy kendőt küldött, amelyen látható volt az arclenyomata (AMIAUD 1889, 50). Ezt a ma is tisztelt szent tárgyat Szent Mandylionnak nevezik, ami sokban emlékeztet Veronika kendőjére (PUSKÁS 2005, 50–51). A legenda datálásához a történetben szereplő császárok – Arcadius és Honorius – valamint egy Marcien nevű ismeretlen pápa említése szolgálhat még támpontul. Bizáncban valószínűleg egy másfajta szír változatra vártak, amiben Marcien nevét felváltotta Innocent, aki Theodosius császár idején volt pápa. Ez a változat csak a X. század végére terjedt el nyugaton (STOREY 1968, 21).

A legenda később a latin nyelvű változatoknak köszönhetően vált egyre ismertebbé és népszerűbbé. A főként a X. század után keletkezett latin (és görög) szövegváltozatok nagy valószínűséggel görög forrásokból táplálkoznak. Ennek bizonyítéka lehet a szereplők görög neve (kivéve Alexios feleségét, aki legelőször a latin nyelvű legendákban kap nevet), valamint az a tény, hogy Alexios legendája és kultusza egészen a X. századig ismeretlen volt Rómában. Görög forrásokra utal emellett az is, hogy a szentképek tisztelete a görög rituáléban kap igazán nagy szerepet, valamint az, hogy egyes görög, latin és később újlatin nyelven írott legendaváltozatok Alexios halálát nagypéntekre teszik, ami közelebb esik a szent görög katolikus egyházban elfogadott ünnepnapjához (március 17.), mint a római katolikus egyház által meghatározott dátumhoz (július 17.) (KERESZTÉNY 2016, 179).

A latin nyelvű szöveg terjedését feltételezhetően 977-ben Sergius de Damas érseknek (STOREY 1968, 22) köszönhetjük, akinek politikai okok miatt kellett menekülnie, és néhány görög szerzetessel együtt a Rómában lévő Aventinus dombon felépített Szent Bonifác templomban lelt menedéket, ahol rátalált Szent Elek legendájának elbeszélésére, amit ők maguk ugyan jól ismertek, a rómaiak számára

azonban még ismeretlen volt. Az érsek parancsba adta, hogy a történetet latin nyelven terjesszék, és meghagyta, hogy a szent maradványait a Szent Bonifác templomba helyezték végső nyugalomra. A megújult latin változat éppoly népszerű lett nyugaton, mint a görög és szír változatok keleten.

A legismertebb latin szövegvariánst az *Acta Sanctorum* őrizte meg, amely valószínűleg egy IX. századi kézirat alapján készülhetett (ILLÉS 1913, 21). A latin változatok közül a leghíresebb a *Legenda Aurea*-ban, Jacobus de Voragine XIII. századi szentélet gyűjteményében olvasható. A latin nyelvű Elek-legendák közül fontos még kiemelni az ún. „müncheni” változatot. A két változat a történet szempontjából megegyezik, leginkább nézőpontjuk az, amely megkülönbözteti őket egymástól. Az itt lévő történetnek fontos új mozzanata a szereplők nevének etimológiája, amely először a latin nyelvű szövegben jelenik meg. A *Legenda Aurea* elsősorban az egyházi személyek méltóságát, az egyház mindenhatóságát hangsúlyozza s a szent aszketizmusát állítja az elbeszélés középpontjába. A müncheni szöveg az érzelmesebb jelenetekre irányítja a figyelmet, azokat dolgozza ki nagy gonddal: a feleség bánatát és érzelemmel teli kapcsolatát férjével. Mikor Elek visszatér a szülői házba, felesége, mivel nem ismeri fel, épp Eleket faggatja férje hollétéről. Egyedül a feleség az, aki el tudja venni Alexios kezéből az írást, ami sem a szülőknek, sem az egyházi embereknek nem sikerült. Halála után a feleséget a szent mellé temetik el, s amikor behelyezik holttestét a közös sírba a férfi csontjai odébb húzódnak, hogy helyet adjanak a szeretett társ maradványainak tanúsítva ezzel, hogy milyen erős lelki kapcsolat volt kettőjük között annak ellenére, hogy mindvégig szűzen éltek a házasságban. Fennmaradt ugyanakkor Szent Elek életéről egy korai, latin nyelvű verses változat is *Pater deus ingenite* kezdettel, amely ugyanazt a versformát követi, mint az ófrancia *Vie de Saint Alexis*. A latin vers három kódexben maradt fenn, többek között a Pal. lat. 828-as jelzetű vatikáni kéziratban.

Mivel a középkorban igen nagy népszerűség övezte Szent Elek legendáját Európa-szerte, nem meglepő, hogy francia, provanszál, olasz, spanyol, portugál, német, angol, orosz és ónorrvég nyelvre is lefordították. Mindemellett ismeretes még arab és etióp szövegváltozata is (STOREY 1968, 22).

Az évek során sokat módosult a történet, nemcsak tartalmilag, de formailag is: a narráció leegyszerűsödött, a cselekmény ellenben kibővült, több párbeszéddel, himnusz betéttel, valamint csodás elemmel gazdagodott.

Ami a legenda magyar változatait illeti: e variánsokat a Peer-, Nádor-, Lobkowitz-, Kazinczy, Érdy-, és Tihanyi-kódexek őrizték meg. Valószínűsíthető, hogy a különféle fordítások mindegyike a *Legenda Aurea* 94. fejezete alapján készült. Eltérések ugyanakkor vannak a latin változathoz képest, hiszen például egyik fordításban sincs Elek jegyese névvel említve. A kódexek különböző évszámokra datálják a szent halálát: a Peer-kódex 338-ra, a Nádor-, Érdy-, Tihanyi-kódex 398-ra teszi, szemben a Kazinczy-, és Lobkowitz kéziratokkal, amelyek pontos dátumot nem említenek.

Szent Elek legendájának továbbélése még a XIX. és a XX. században is érzékelhető volt. Gaston Paris megemlíti, hogy a múlt század során Provanszálban gyakori volt a mondás: „être derrière la porte comme saint Alexis”. Roumanille provanszál krónikájában is találunk utalást Szent Elek alakjára: „Quand il tonnera, allume une petite chandelle, et fourre-toi, si tu as peur, sous l’escalier, car saint Alexis y mourut.” A néhai Meunier kanonok pedig megemlékezik arról, hogy fiatalkorában Chaulgnes-ben (Nièvre megye), egy vándorszínházban hallott népi siratóéneket Szent Elekről, asszonáncos rímeléssel. 1920-ban Henri Ghéon a történet alapján komédiát szerzett *A szegény a lépcső alatt* címmel, ami később a költő Germain Nouveau és a misszionárius Charles de Foucauld neve alatt hagyományozódott (STOREY 1968, 21-22). Provanszál nyelven született egy komikus/burleszk változata is a legendának, amely 1938-ban jelent meg.

Jól látható tehát, hogy ezen legenda kapcsán sem beszélhetünk egy egyszerű, évszázadok során megszilárdult, változtatás nélkül hagyományozott történetről. A különféle szövegek hatottak egymásra, a történet hosszú vándorlása során formálódott, melynek feltárása kapcsán világossá vált számomra, hogy az alaptörténet Bizáncba érkezésekor gazdagodott görög szerelmi regénymotívumokkal, s az általam korábban vizsgált francia és latin verses változatok a bizánci-görög elbeszélés tematikáját követik. Valójában a regénymotívumok beillesztésének köszönhető egy olyan legendaváltozat létrejött, amelyben nem a szent aszketikus életmódjának dicsőítése áll a középpontban: az elbeszélés célja láthatóan sokkal inkább a szórakoztatás, ami által Szent Elek története beilleszthető akár az udvari regények sorába is.

Bibliográfia

- KERESZTÉNY Júlia., „*Szent Elek legendája*”, *Antik Tanulmányok*, 60 (2016) 173-186.
- STOREY, Christopher, *La vie de saint Alexis. Texte du manuscrit de Hildesheim (L) publié avec une introduction historique et linguistique, un commentaire et un glossaire complet*, Genève, Droz (Textes littéraires français, 148), 1968.
- RÖSLER, Margarete, *Alexiusprobleme*, *Zeitschrift für romanische Philologie* 53, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1933, 508-528.
- PUSKÁS Bernadett, *A nem kézzel festett Krisztus-arc ábrázolások és a kárpáti régió középkori ikonfestészete*, *Athanasia* 20., Nyíregyháza, Szent Atanáz gör. kat. Hittudományi Főiskola, 2005, 49-59.
- ILLÉS Gyula, *Szent Elek legendáink és az Elek legenda forrásai*, Bp., Jakab M. H. Könyvnyomdája, 1913.
- AMIAUD, Arthur, *La légende syraque de Saint Alexis L'homme de Dieu*, *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, vol. LXXIX, É Bouillon, Paris, 1889

MOLNÁR Zalán

Aristotelés előtti logika mint logikai gyakorlat a szónoki beszédekben*

Bevezetés

„A logika atyja Aristotelés” valamilyen formában biztosan olvasható az *Organonnal* kapcsolatos művekben, de talán a legtöbb logika-tankönyv bevezetőjében is. Kétségtelen, hogy van igazság az ehhez hasonló megjegyzésekben, sőt didaktikai szempontból is érthető egy ilyen kijelentés. Az viszont furcsa lenne, ha meg sem fogalmazódna olyan kérdés, ami az Aristotelés előtti logikára irányul. Természetesen az ilyen irányú kutatások egyáltalán nem újdonságok a filozófia/logikatörténetek körében, ennek legnyilvánvalóbb példája talán a parmenidési töredékek logikai rekonstrukciójának „hagyománya”. A legtöbb esetben viszont túl szűkre lett megszabva az a közeg, melyben az Aristotelés előtti logika működését kellett

* A közlemény a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncin innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

elképzelnünk. A standard szemlélet a filozófia, matematika területén maradvá keres válaszokat.

Ha egy pillanatra félretesszük a logikával kapcsolatos előfeltevéseinket, felmerülhet bennünk az a gondolat, hogy az elméleti, absztrakt tudományok mellett a mindennapi gyakorlatban megjelenő érvelések közege is érdekelhet néhány fejezetet az Aristotelés előtti logika történetében. Dolgozatomban nemcsak amellet érvelek, hogy a szónoki beszédek logikai rekonstruálása megállja helyét egy ilyen megközelítésben, de amellet is, hogy Aristotelés korai logikai művei is érthetőbbé válnak azáltal, ha feltételezzük egy a gyakorlati életben tetten érhető „logikát”. A dolgozat megírása során a következő fő megfontolások vezettek:

Az 1. fejezetben röviden ismertetem azokat a tudománytörténeti szempontokat, melyek mentén egy ilyen rekonstrukciónak kell haladnia. Ebben mind a modern mind az ókori logika megfogalmazásait, perspektíváját igyekeztem egyesíteni, annak érdekében, hogy az ókori szemlélet egyes megállapításai modern nézőpontból is újra legyenek fogalmazva. A 2. fejezetben térek ki egy konkrét beszéd (Lysias 10.) logikai rekonstrukciójára, a 3.-ban pedig ennek néhány kapcsolatára a logikai elmélettel. A témából adódóan fontos szempont volt, hogy a dolgozat lehetőleg két célközönségnek: mind az ókortudomány felől, mind a logika felől közelítőknak új információkkal szolgáljon.

1. Logika- és tudománytörténeti háttér

1.1. Egy logikatörténeti modell

A következő kérdések merülnek fel, amikor a logikatörténész az első logikai elmélet (aristotelési logika) vizsgálatakor nemcsak magát az elméletet vizsgálja (eldönthetőség, szemantika-kalkulus

teljessége stb.) de annak hátterére és motivációira is kíváncsi: 1) Aristotelés logikai elméletét vajon a semmiből szülte, vagy éppen-séggel egy olyan társadalmi közeg vette körül, ami bizonyos értelemben előkészítette logikája elméleti hátterét? Ha igen, ez hogyan rekonstruálható. 2) Mik azok a feltételek, amelyek szükséges egy logikai elmélet kialakulásához? 3) Aristotelés logikáján belül lehet-e egyfajta „fejlődésről” beszélni? Valójában mindhárom arra a kérdésre vonatkozik, hogy az elméletet befolyásolhatja-e az az empirikus közeg, amiben azt megalkotják, vagy a logika a tapasztalat világától teljesen izolált, absztrakt rendszer. Más szóval: lehet-e olyan dinamikus paradigmában megközelíteni a logikatörténetet, amelyben az elmélet empirikus közege kulcsfontosságú.¹ Ha igen, mi lehet az empirikus közeg?

A modern logikai elméletek tükrében ez a kérdés talán túl triviális: kis túlzással állítható, hogy az empirikus tényező sokszor megszabja, hogy milyen logikát (kell) „csinálnunk”.² Aristotelés és az ókori logika viszonylatában már ugyanez a kérdés jóval nyitottabb; pontosabban fogalmazva, néhány kivételtől eltekintve meg sem fogalmazódik.³ Azáltal, hogy a szónoki beszédeket és általában a hétköznapi érvelést beemeljük a logikai elemzésekbe lényegében 1)-3) kérdésekre keresünk a válaszokat.

Ha mindez helytálló, akkor el lehet játszani azzal a szemtelen gondolattal, hogy voltaképpen nem Aristotelés a logikatörténet

¹ A logikatörténetet másik modellje szerint a logika statikus, külső tényezők nem befolyásolják. Ennek védelmezője többek között Kant. KANT, I.: *Kant's Introduction to Logic and His Essay on the Mistaken Subtlety of the Four Figures*. 10-11.

² Igen kézenfekvő példa erre a nem-klasszikus vagy modális logikai elméletek, amelyeket jogban (deontikus logika), programozásban (dinamikus logika), fizikában (kvantumlogika), mesterséges intelligencia (fuzzy logika) stb. használunk.

³ KNEALE, W – KNEALE, M.: *A logika fejlődése*. 23-27. éppen csak megemlíti, hogy a megarai-szoitikus logikára hatással lehetett a szofisztika, erisztika, szónoki érvelés. MORAVCSIK, J.: „Logic Before Aristotle: Development or Birth?” pedig azokat az előfeltételeket keresi, amelyek szükségesek egy logikai elmélet kidolgozásához.

kezdőpontja, sőt az ő elmélete is egy olyan környezet eredménye, amelyben (a filozófia mellett) az V. sz.-i. szofisták, a bírósági tárgyalások érvelései már előkészítettek olyan gyakorlati/elméleti problémákat, amelyek később a *Szofisztikus Cáfolatokban* vagy akár az *Első Analitikában* is, mint logikai problémák felmerülnek.

1.2. Logika és szónoklat kapcsolata

A szónoklat, mint ókori műfaj, manapság (is) igen népszerű téma, talán nem túlzás azt állítani, hogy elemzése virágkorát éli. Ezt jól illusztrálja az a példa, hogy a 2. fejezetben tárgyalt szerző beszédeiből magyar fordítás is készült.

A szónokokkal foglalkozó szakirodalmak általában retorikai, stilisztikai, irodalmi szempontok alapján vizsgálják a beszédeket. Dolgozatomban viszont egy teljesen új megközelítést mutatok be, amely nemcsak a logika felől közelít, de alapját is egy olyan dinamikus logikaszemléletre helyezi, melyben szerepet kap a szónoklás. Sajnálatos módon a logikai kutatás eddig teljesen megelégedett erről a területről. Ez többnyire érthető, ugyanis ha a logikus egy $\mathcal{T}$ elmélet tulajdonságait vizsgálja, más elméletekkel hasonlítja össze, akkor a szónoki beszédekben aligha talál olyat, ami hasznos lenne egy ilyen vállalkozás kapcsán. Ennek egyszerű oka az, hogy a beszédek egyáltalán nem szólnak semmilyen $\mathcal{T}$ -ről. Legtöbb esetben az érvelések logikai rekonstrukciója sem nyújt különösebb izgalmat, hiszen logikaelméleti szempontból borzasztóan egyszerűek. Az imént bemutatott logikatörténeti megközelítés éppen ezen a ponton tér el a standard felfogástól. Jelen esetben nem logikaelméleti kérdésekre keresünk válaszokat, hanem a hétköznapi érvelések olyan tulajdonságait vizsgáljuk, amelyek mintegy előleltételei az elmélet létrejöttének.

Az attikai szónokok logikai és érvelésméleti vizsgálatuk szükségességét említi J. J. Bateman annak érdekében, hogy pontosabb

képet kapjunk ezekről a beszédekről.⁴ Mivel mélyrehatóbb logikai elemzést még nem végeztek ilyen vonatkozásban, ezért elengedhetetlen annak tisztázása, hogy ez a tanulmány is csak egy előtanulmány, s mint ilyen csakis egy terjedelmesebb dolgozat részét képezheti.

Mára már közhelynek számító megjegyzés, hogy logika, mint elmélet a Kr.e. IV.-ban akkor született, amikor a görögök tudatosan elkezdtek foglalkozni az általános, érvényesnek elfogadott következtetési formákkal, logikai törvényekkel. Az egyszerűség kedvéért nevezzük ezt *logikai elmélet(ek)* születésének. A fentiek alapján nem meglepő, ha vizsgálándó korszakot szembeállítjuk a logikai elmélettel, akkor a dolgozat a *logikai gyakorlattal* foglalkozik, melynek egyik bázisát a szónokok beszédeiben keresi. Most pedig kicsit pontosabban, mit is jelent a logikatörténet ezen két kifejezése:

Definíció (*Logikai elmélet*): Tetszőleges $\mathcal{T} = \langle \Gamma, D \rangle$ egy logikai elmélet, ha Γ egy $\mathcal{L}$ (logika) nyelven megfogalmazott axiómák halmaza, D pedig az ehhez tartozó deduktív rendszer. ($\mathcal{L}$ szemantikáját esetleg valamilyen $\mathcal{S}_{\mathcal{L}}$ definiálja).

Ennek értelmében Aristotelés logikája valóban logikai elmélet, ami részben a 3. fejezetben még előkerül. A szillogisztika ilyen modern interpretációját a múlt század folyamán többen sikerrel végezték el.⁵

Természetesen a logikai elmélet előtt is létezett logika. Aristotelés maga jegyzi meg a *Rhétorikában*,⁶ hogy a logikához többé-kevésbé mindenkinek köze van: az emberek a hétköznapi életükben is következtetnek, érvelnek érvényesen akár ösztönösen, akár nem.

⁴ BATEMAN, J. J.: „Some Aspects of Lysias' Argumentation.” 158.

⁵ CORCORAN, J.: „Aristotle's Natural Deduction System.”; LUKASIEWICZ, J.: *Aristotle's Syllogistic*.

⁶ Arist. Rhet. I. 1., 1354a

A Kneale-házaspár gondolatmenetét követve⁷ valamint azt kiegészítve mondhatjuk, hogy a logikai elmélet, tudniillik az általános logikai törvények összeírásának egyik előfeltétele, hogy rendelkezésünkre álljon egy igen nagy mennyiségű érvelésanyag. Még jobb, ha az érvelés, mint tevékenység, valamilyen értelemben még szisztematikusnak is mondható. A Kr. e. VIII. sz.-tól kialakuló polisrendszer, az athéni demokrácia ennek bőséges alapot szolgáltatott. Kneale-ék helyesen jegyzik meg, hogy az anyaggyűjtés során a korabeli logikusok számára elsősorban olyan művek voltak mérvadóak, amelyek a bizonyítás igényével léptek föl. Az Aristotelés előtti görög kultúrának két területéről biztosan elmondható, hogy gazdag anyagot szolgáltatott a logikai kutatás megkezdéséhez: ezek a filozófia és a matematika, noha egyik sem eleve érvelő tudományként született meg, hanem mindkettő fokozatosan vált azzá, mégpedig nem sokkal Aristotelés előtt.⁸ Ellenben teljesen figyelmen kívül maradtak a szónoklatok (*törvényszéki beszédek*) a logikatörténeti rekonstrukcióból, annak ellenére, hogy ezek mindig is bizonyító jellegűek voltak a görögség körében. Az pedig egyáltalán nem szükségszerű, hogy a jogalkalmazás érvelést foglaljon magában. Az ókori világban sok helyen és korban megjelentek a törvények és megjelent a bírászkodás; de ennek nem mindig velejárója, hogy a bírói eljárás szereplői érveléssel védjék a maguk igazát. Azt, hogy a szónoki érveknek logikai szempontból milyen releváns tulajdonságai vannak 1.3-ban tárgyalom.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a szónoklás is voltaképpen a logikai gyakorlat egy területe, akkor ezáltal nemcsak kibővítettük logikatörténeti kutatásunk határait, de megadtunk a matematika/filozófia mellett egy olyan empirikus közeget is, melyben a logikának szoros kapcsolata van a görög joggal, a görög polisélettel. A matematika részéről egy hasonlóan empirikus, szélesebb kulturális

⁷ KNEALE, W – KNEALE, M.: *A logika fejlődése*. 13.

⁸ SZABÓ Á.: *A görög matematika*. 9-35.

kontextusban vizsgálendő tudománytörténeti megközelítést javasolt W. R. Knorr matematikatörténész is.⁹

Definíció (Logikai gyakorlat): A logikai gyakorlat nem keresi az érvényes következtetés általános feltételeit (nem találunk előzetesen definiált $\mathcal{T}$ elméletet, de még $\mathcal{L}$ -ről sem beszélhetünk), egyetlen célja az érveléssel való meggyőzés.

Az, hogy a gyakorlat és elmélet közötti különbségtétel nem csupán a mai logikaszemléletünk szüleménye, utóbbira a már említett Arist. Rhet., I. 1., 1354a, előbbire pedig Arist. Soph. Elench. XXXIV. 184a – 184b részletei is felhívják a figyelmet.

1.3. Rekonstrukciós szempontok

Amikor a 2. fejezetben Lysias 10. beszédét vizsgálom, akkor annak a következő szempontok fognak keretet biztosítani.

Rekonstrukciós alapelv – Ha egy ókori szövegen végzünk modern logikai rekonstrukciót, az alábbi „szlogent” mindig fontos észben tartani:

Bármely logikai rekonstrukció csak akkor megengedett, ha az nem anakronisztikus.

Az anakronizmus itt nem arra vonatkozik, hogy tilos a modern logikai apparátussal a logikai gyakorlatot megközelíteni, bizonyos állításokat ezzel megfogalmazni. Ami tilos, az az olyan műveletek, lépések belemagyarázása, amelyekről nem dokumentálható, hogy alkalmazták. Logikai terminológiával élve szigorúan meg kell különböztetni a *tárgynyelvet* (szónoklatok, Aristotelés nyelve), a rekonstrukció során használt *metanyelvtől*, amivel a logikai gyakorlatról beszélünk modern eszköztárunkkal.

⁹ KNORR, W.R.: „On the Early History of Axiomatics: The Interaction of Mathematics and Philosophy in Greek Antiquity.” 145-187.

Érveléstechnikai szempontból a *logographosok* színre lépése alapvetően változtatta meg az attikai szónoklás képét. Az eskük, tanúk egyre mellékesebb szerepet kaptak egy-egy bizonyítás során, helyet- te előtérbe került a *Rhétorikában* is említett mesterséges (ἐντεχνα) érvelés/bizonyítás, amely a tanúvallomásokon túl további három szempontra is támaszkodik. Logikai szempontból a szónok jellege (ῥῆος), és a hallgatóságra kifejtett hatás (διάθεσις) után említett harmadik típus, a λόγος releváns, mivel többnyire ez bizonyít.¹⁰ Természetesen nem minden beszéd, és nem is akármilyen részük alkalmas egy logikai elemzésre. A legígéretesebb szakasz egy-egy érvelés struktúrájának feltárására a πίστις-nek nevezett bizonyítás.

Arra a kérdésre, hogy mik azok a lehetséges (érvényes) bizonyítási eljárások, amelyek egyáltalán szóba jöhetnek, ha valamivel kapcsolatban érvelni szeretnénk, már az *Analitikák* is egyértelmű választ adnak. Kiderül ugyanis, hogy Aristotelés tudományelméletileg mindössze két érvényes típust, az *induktív* (ἐπαγωγή) és *deduktív* (συλλογισμός) bizonyítást ismeri el.¹¹ Ezeket nemcsak tudományos kutatásaink során kell alkalmaznunk, de a szónoklatok esetében sincs más legitim módunk érvelni. A *Rhétorikából* kiderül, hogy az induktív-deduktív felosztás minden további nélkül alkalmazható a szónoki érvek modellezésére is, amennyiben a szónok példáit megfeleltetjük az indukciónak, az *enthymémákat* pedig a *szillogizmusoknak*.¹² Tertium non datur, aki más játékszabályokkal érvel az a *szofizmus* „bűnébe esik”. Elsősorban a deduktív bizonyítások lesznek érdekesek a logikatörténész számára, de mégis vessünk mindkettőre (mindháromra a szofizmákkal együtt) egy rövid pillantás, legalább addig, amíg konkrétan elhelyezzük ezen fogalmakat az aristotelési kontextusban.

¹⁰ Arist. Rhet. I. 2., 1356a

¹¹ Arist. Prior. Anal. II. 23. 68b 13., és Post. Anal. I. 1.71a

¹² Arist. Rhet. I. 2., 1356b

1.3.1 Deduktív bizonyítás – DB

Aristotelés a következőképpen definiálja DB-t:

A szillogizmus (dedukció) pedig olyan érv, amelyben a premisszákból szükségszerűen más következik, mint amit a premisszákból lefektettünk – mégpedig azért, mert a dolgok így és így vannak.¹³

Sajnos a meghatározás nemigen visz közelebb DB intuitív megértésénél, hiszen pont azt szeretnénk tudni, hogy mit jelent *következni/szükségszerűen következni*. DB alkalmazásából azonban kiderül, hogy az *Első Analitika* voltaképpen a *direkt* és az *indirekt* bizonyításokat érti alatta.

Definíció (Direkt bizonyítás): Legyen Γ egy tetszőleges premisszahalmaz. ϕ következménye Γ -nak, ha ϕ egy olyan sorozat utolsó tagja, melyet az előzetesen elfogadott (meta)logikai elvek véges alkalmazásával nyerünk Γ -ból.¹⁴

Hogy pontosan mik az elfogadott (meta)logikai elvek, azt minden esetben a szabja meg.

Definíció (Indirekt bizonyítás): Legyen Γ egy tetszőleges premisszahalmaz, ϕ egy premissza. Ha $\Gamma \cup \{\phi\}$ együttesen ellentmondásos, akkor Γ -nak következménye $\neg\phi$ -nek.¹⁵

Már Aristotelés is megjegyzi, hogy a két bizonyítás kéz a kézben jár: bármikor, ha lehetséges az egyik, akkor a másikra is van mód.¹⁶

¹³ συλλογισμός δὲ ἐστὶ λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν ἑτερόν τι τῶν καμμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῷ ταῦτα εἶναι. Arist. Prior. Anal. I. 1. 24b

¹⁴ Példa erre Prior. Anal. I.5. 27a *Cesare* bizonyítása, ahol *AeB*, *CaB* premisszák, az előzetesen elfogadott logikai elv pedig a konverzió.

¹⁵ Pár sorral lejjebb: *Cesare* is bizonyítható indirekt.

¹⁶ „Ha x bizonyítható deduktíve, akkor induktíve is” gondolata először Soph. Elench. IX. 170a 25-ben, a bikondicionális változat pedig Prior. Anal. I. 29. 45a jelenik meg.

1.3.2. Induktív bizonyítás – IB

A *Topika* XII. 105^a példájából kiderül, hogy az aristotelési indukció tudományelméletileg lényegében nem különbözik attól az eljárástól, melynek ismeretelméleti korlátaira később Hume mutat rá. A logikai gyakorlatban, különösképpen a szónoklatokban az indukciós érv a meggyőzés leggyakoribb formája. Egy IB esetén a vádló és a védelem bizonyításait egyaránt tanúvallomásokból, toposokból meríti,¹⁷ érzelmekre apellál, a következtetés a fentebbi definíciók értelmében nem deduktív.

Az érv sikere csupán azon múlik, hogy a felsorakoztatott tanúk, a háttéresemények bemutatása, a beszélőtehetség mennyire meggyőző, egy adott esetet mennyire tesz valószínűvé, valószínűtlenné. Dolgozatomban IB-vel annyiban foglalkozom, amennyiben köze lehet egy-egy logikai elv kibontásához (mint a 2.3. esetben).

1.3.3. Szofisztikus érv

A *Szofisztikus Cáfolatok* szerint¹⁸ a szofizmák/látszatervek (φανόμενος ἔλεγχος) érvelési hibák, mert annak ellenére, hogy a szükség-szerű következmény igényével lépnek fel, valójában csúsztatások, megfelelő szemantikai, szintaktikai definíciók, metalogikai elvek mellett mindig rá lehet mutatni a hiba forrására.

Egy következtetés elemzésekor élesen el kell különíteni a premissák igazságának kérdését, a konklúzió adott premissákból való levezethetőségétől. A beszédek logikai rekonstrukciója során figyelmen kívül kell hagyni, hogy ténylegesen *igazak*-e az adott premissák. Ehelyett azt kell megvizsgálni, hogy az adott premissák és a konklúzió között van-e a fentebb definiált értelemben vett logikai kapcsolat. Ekkor egy esetben lehetséges, hogy a bíróság nem fogadja el DB konklúzióját: az érvelés, mint olyan logikailag érvényes, de az érvelés során használt premissák valamelyikét

¹⁷ Lásd Aristotelés Rhétorikájában bevezetett toposokat.

¹⁸ Soph. Elench. VIII. 169b-170a.

nem tartja igaznak a bíróság/ellenfél, így a következtetést sem tartja konkluzívnak.¹⁹

Egyáltalán nem lesz meglepő, ha a beszédekben mindhárom érvtípussal találkozunk. Mivel általános célunk a deduktív elméletet megelőző, a gyakorlatban megjelenő érvelések logikájának bemutatása, a szónoklatok rekonstuálása során is elsődleges feladatunk a deduktív érvek és szofizmák megtalálása kell, hogy legyen. A szofisztikus érvek azért lesznek fontosak, mert noha az aristotelési megfogalmazás szerint nem deduktív érvek, mégis a dedukció látszatát keltik.²⁰ Ekkor a vitapartnerre hárul a feladat, hogy rámutasson a szofista érvek csúsztatásaira. Ez a feladat pedig nem más, mint a logikai gyakorlatból az elméleti keretfeltételek irányába kikacsintó vállalkozás. Ha a vitatkozó feleket még ezen felül egy bírósági eljárás közepette képzeljük el, akkor a szofizmus *cáfolata* különösen motiválttá válik, hiszen a történet szereplői hús-vér ellenfelek, valós problémákkal, komoly vádakkal.

1.4 Néhány megjegyzés

Egy szónoki beszédekkel bármilyen vonatkozásban foglalkozó tanulmány, minthogy az ókori irodalom kiemelkedő alkotásaival foglalkozik, nem hagyhatja figyelmen kívül a filológiai módszereket sem. Noha jelen esetben ez a megközelítés egyáltalán nem tölt be központi szerepet, mégis a logikai elemzés segítségével segíthet egy-egy odaértett, hallgatólagosan feltételezett premissza rekonstuálásában. A logikai elemzés során nem törekedtem a következtetések

¹⁹ A nem konkluzív érvelést nem szabad összekeverni a szofisztikus érvekkel. A nem konkluzív érv logikailag hibátlan, de premisszáit nem fogadja el mindenki, a szofisztikus érvek esetében a logikai érvényesség is sérül.

²⁰ A logika (mint elmélet) egyik alapfeladata, hogy eszközöket nyújtson a hibás és a helyes érvelések megkülönböztetésére, és eldöntse, hogy egyes érvek *miért* érvénytelenek. Minden bizonnyal ezért volt fontos Aristotelésnek is a szofizmák vizsgálata.

teljes formalizálására, azonban ahol fontosnak találtam mégis megtettem. Ez különösen akkor bizonyul szemléletes eszköznek, amikor egy logikai szempontból nehezen rekonstruálható rész gondolatmenetét foglaljuk össze.²¹ Mindezekhez semmilyen logikai előismeret nem feltételezek.

Egy beszéden végzett logikai elemzés összességében a következő kérdésekre adhat választ: a) DB egyáltalán játszik-e megkülönböztetett szerepet a teljes beszéd bizonyítása során, b) ez hogyan alakítja a görög jogi gyakorlatot (gondolok arra, hogy a logika hatására a jog értelmezése hogyan változik), c) a szofisztikus érvek hogyan szorulnak vissza (ha visszaszorulnak) ennek hatására, d) milyen kapcsolat van a szónoki beszédek logikája és más logikai gyakorlat között (pl.: korai platóni dialógusok), e) a beszédekben található általános logikai struktúra mennyire van hatással a későbbi (nem aristotelési) logikai iskolákra. Kneale-ék meg is jegyzik, hogy bár „*Egyáltalán nem könnyű nyomon követni a korai logikai gondolkodás összefüggését a bírósági érvekkel és azzal, amit Aristotelész „eszmecserének* (ἐντευξις) *nevez;*” mégis létezett egy olyan, Aristotelész előtt logikai gondolkodás, ami hozzájárult az Aristoteléstől független, a megaraiak és sztoikusok által képviselt rendszerhez.²² Egy hasonló kapcsolat lehetőségét említi J. Allen is.²³ Köztudott, hogy a sztoikus logika csak szekunder forrásokból és igen töredékesen maradt ránk. A szillogizmus sémái többségében nem alkalmazhatóak a bírósági tárgyalások modellezésére. A propozicionális logika módszere sok esetben több eredménnyel jár, de ekkor már ott vagyunk a sztoikus propozicionális logika vagy a nem szillogisztikus aristotelési logika kérdésénél. Utóbbiról érintőlegesen a 3. fejezetben lesz szó.

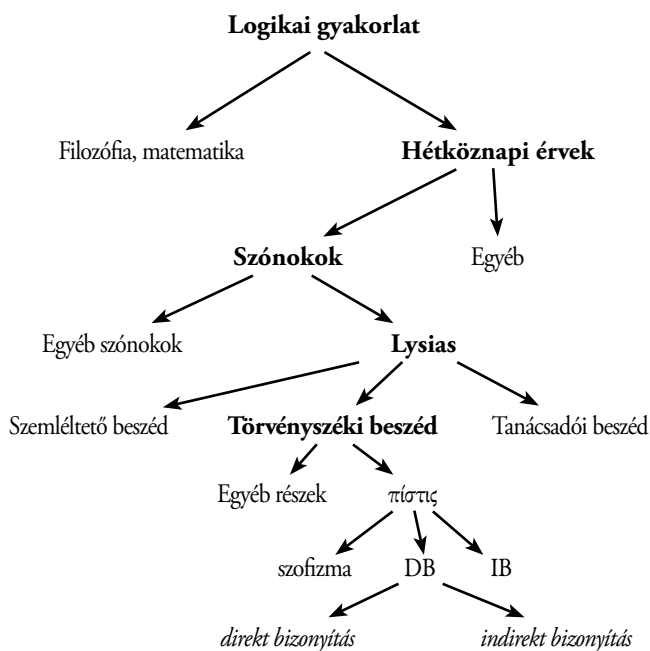
²¹ Kiderülhet, hogy a premisszákból nem következik semmi, ami ne lenne triviális, vagy nem az a konklúzió következik, vagy más is következik, esetleg ellentmondásos az érv.

²² KNEALE, W – KNEALE, M.: *A logika fejlődése*. 23.

²³ ALLEN, J.: „*Rhetoric and Logic*.” 359-362.

Mindezek érdekes és merőben új szempontokat adhatnak a logika és tudomány fejlődésével kapcsolatos látásmódunkhoz.

A logikai gyakorlat egyik jellemzője, hogy a hétköznapi emberi interakció során alakul, ezért igen töredezett. A logikai rekonstrukció ezért nem szabad a szemünkre vetni, ha az elemzés nem a szöveg linearitása alapján épül fel, hanem ahogy ezt a logikai következtetés szerkezete megkívánja. Az 1. fejezet irányvonalát az alábbi ábra szemlélteti, a kiemelt címek tartoznak a 2. fejezet szűkebb témájába.

2. *Lysias* 10. beszéde – logikai elemzés

2.1 Miért a 10. beszéd?

Minthogy a dolgozat csupán egy előtanulmány, melyben a logikai gyakorlat feltételeit, módszerét igyekszem nyomon követni, az első szempont egy olyan szöveg választása volt, amely mintegy állatorvosi lóként produkálja az 1. fejezetben ismertetett narratívát.

Ha az elmélet gyökereit többek között egy gyakorlati, empirikus közegben keressük (filozófiai matematikai elméletektől mentes közeg), akkor értelemszerűen ennek a kritériumnak magát a szerzőt is meg kell feleltetni. Az, hogy Lysiaszt nem különösebben érdekelte a filozofálgatás, többé-kevésbé jól rekonstruálható Platón néhány elszórt megjegyzéséből.²⁴

Természetesen egy logikai elemzés előtt először meg kell találnunk az erre alkalmas részeket. Ez sokszor nehézséget okoz, mivel a legtöbb esetben egyáltalán nem nyilvánvaló az, hogy hol is kezdődik egy számunkra releváns szakasz. Az esetek többségében az érv (formális) analízisekor komoly gondot okoz, ha IB és DB szinte teljesen összekeveredik. Igen gyakori, hogy az elhallgatott, odaértett premisszák megnehezítik egy-egy következtetés rekonstrukcióját, de az is elképzelhető, hogy egyszerűen nem lehet kitalálni, melyik premisszából pontosan mi következik. Sokszor a premisszákat, tételeket nem kijelentésekből kapjuk, hanem kérdések, felsorolások révén kell kikövetkeztetni azok propozicionális tartalmát. A 10. beszédben azonban viszonylag könnyű dolgunk van IB és DB elkülönítésekor. Esetünkben a két típust *Lysias* külön érvelésben, elkülönült részben alkalmazza. Ez fontos szempont, hiszen nagyban megkönnyíti elemzésünket. Mindazonáltal látni fogjuk, hogy ez a beszéd sem mentes teljesen az iménti nehézségektől, ennek tükrében remélem, hogy rekonstrukcióim sem lesznek hiábavalóak. Bár

²⁴ Ehhez lásd Platón: *Politeia*, *Phaidros* megfelelő részeit.

nem a szónoklatok részéről, de hasonló problémákkal szembesül G. X. Santas is, a sókratési (logikai) érvelésmód elemzésekor.²⁵ Egy külön tanulmány lenne, de a logikai gyakorlat és a sókratési érvek összehasonlításában fontos támpont az indirekt bizonyítás lehet.

A lysiasi beszédek (és általában minden törvényszéki beszéd) legnagyobb hiányossága az, hogy nem ismerjük az ellenfél érveit, annak gondolatmenetét, taktikáját. Ennek hiányában nem tudjuk összehasonlítani a két fél érvelésének logikai struktúráját, így a legtöbb esetben arra sem kapunk választ, hogy, egyes érveket vagy premisszákat milyen alapon utasítanak vissza. A 10. beszéd ebben a tekintetben is egyedülálló, hiszen az ellenfél (Theomnéstos) érvelése jól rekonstruálható a szövegből. A vádló pontosan tudja, mik Theomnéstos premisszái, éppen ezért többször is céloz rá, bemutatva annak támadható pontjait.²⁶ Ez a rész nemcsak iskolapéldája egy olyan érvelésnek, ami a logika segítségével rámutat az érvekben rejlő csúsztatásokra, de egyben bepillantást nyújt a logika olyan empirikus közegben való alkalmazására is, amelyben a logika „győzedelmeskedik” a szofisztika felett. Harmadszor, a 10. beszédben az logikai elmélet számára olyan nélkülözhetetlen fogalmak csírái ismerhetők fel, melyek az első logikai elméletben (aristotelési logika) már mint definíciók, letisztázott fogalmak jelennek meg. Egyszóval a *Theomnéstos elleni beszéd* nagyon jól illusztrálja a logika gyakorlati fázisában alkalmazott következtetéseket, logikai „törvényeket”.

2.2. A beszéd háttere

Általános elvként elmondható, hogy a beszédek logikai elemzésekor (szerencsére) nagyon sok olyan problémás kérdést figyelmen kívül

²⁵ SANTAS, G.X.: Socrates, *Philosophy in Plato's Early Dialogues*. 56-179.

²⁶ Todd megemlíti, hogy a 10. beszédben ez már a negyedik alkalom, amikor a vádló és Theomnéstos bíróságon állnak szembe egymással. TODD, S.C.: *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*. 631-635.

hagyhatunk, amelyek nem tartoznak szorosan a logikatörténethez, noha kultúrtörténetileg, jogtörténetileg, retorikailag stb. érdekesek lehetnek. Így itt is sok minden kimarad, ami máshol központi kérdés lehet. Azonban arra is kell figyelni, hogy az elemzés ne legyen annyira szűk látókörű, hogy csak a logikai struktúrákat tartja szem előtt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a logikai gyakorlat közege elsősorban empirikus természetű! Tehát nem szabad kizárni magát a közeget, amiben az érvelés lezajlik. Esetünkben a görög jogi gyakorlat az, amit a logikai gyakorlat keretein belül kell valahogy elhelyeznünk. Bár a fejezet fő tárgyát a deduktív érvek képzik, mégis hasznosnak találtam kitérni egy IB rekonstrukciójára, néhány fontos tanulság ugyanis levonható belőle. Ezek tükrében a logikai rekonstrukcióhoz a következő háttérismeretre van szükségünk:

- Theomnéstost vád alá helyezik rágalmazás miatt, mert a jelen perbeszéd vádlóját az ἀπόρρητος²⁷ kategóriájába eső szavak egyikével – *apagyilkos* (ἀνδροφόνος) – illetve, ugyanis egy korábbi per során azt állította róla, hogy megölte saját apját (τὸν πατέρα μ' ἔφασκεν ἀπεκτονέναι τὸν ἑαυτοῦ).
- A vádlónak mindössze két tételt kell bizonyítania. Először ártatlansága tisztázását (tehát Theomnéstos a vádjának cáfolását), valamint azt, hogy a vád (τὸν πατέρα ἀπεκτονέναι) valóban a kimondhatatlan szavak jogkörébe tartozik, s mint ilyet, a rágalmazás rábizonyítását.

Az első bizonyítást IB, míg a másodikat DB kategóriákba sorolhatjuk.

²⁷ A görög jog tabuként kezelt bizonyos szavak használatát, ezek kiejtése rágalmazásnak minősült és büntetést vont maga után (mint esetünkben az ἀνδροφόνος). Hogy ezek pontosan mik voltak, és milyen büntetéssel jártak, számunkra teljesen közömbös. Ehhez bővebben: TODD, S.C.: *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*. 631-635.

2.3. A vád cáfolata – egy IB rekonstrukciója

A következőkben rekonstruáljuk Theomnéstos vádjának cáfolatát (továbbiakban IB*), melynek deduktív nézőpontból legfőbb hiányossága, hogy a konklúzió *nem* következik a premisszákból.

Esetünkben kézenfekvő eljárás, hogy kimutassuk a következtetés induktív szerkezetét, ha *indirekt* feltesszük, hogy az érvelés mégiscsak DB, nekifogunk a rekonstrukciónak, majd belátjuk, hogy a konklúzió mégsem következhet a premisszákból, ezzel cáfolva azt a feltevést, hogy a gondolatmenet egy dedukción alapszik.

A cáfolat (1-5) caputra terjed ki, ezekből rekonstruáljuk a bizonyítandó zárótételt, és megvizsgáljuk, hogy van-e valamilyen (logikai értelemben vett) kapcsolat a premisszáék és a tétel között. A továbbiakban [...] a levezetéshez hozzáfűzött megjegyzéseket, (...) pedig a premissza caputszámát jelzi.

IB* rekonstrukciója:

Kérdéses konklúzió (1): IB^*_0 – Nem igaz, hogy megöltém az apámat.

IB^*_1 – A vádló 13 éves volt, amikor a harmincak megölték apját.	(4)
IB^*_2 – Ha valaki 13 éves, akkor nincs tudatában, hogy mi az oligarchia s nem képes segíteni bajban lévő apjának.	[Elhallgatott premissza]
IB^*_3 – A vádló nem volt tudatában, hogy mi az oligarchia, és nem volt képes segíteni bajban lévő apjának	$[IB^*_1, IB^*_2\text{-ből MP}]$
IB^*_4 – A vádló bátyja mindent elvett és gyámjukként megfosztotta őt az örökségtől.	(5)
IB^*_5 – Ha valakit gyámja megfoszt az örökségtől, akkor inkább azt akarná, hogy az apja éljen és gondoskodik a vagyonról.	[Elhallgatott premissza]
IB^*_8 – $\therefore$ A vádló nem a vagyon <i>miatt</i> tört apja életére.	(5) $[IB^*_6, IB^*_7\text{-ből MP}]$

2.3.1. Megjegyzések IB^* rekonstrukciójához

Tehát $\{IB^*_1, IB^*_2\} \Rightarrow IB^*_3$, $\{IB^*_4, IB^*_5\} \Rightarrow IB^*_6$, $\{IB^*_6, IB^*_7\} \Rightarrow IB^*_8$. Azt látjuk, hogy IB^*_0 nem ekvivalens az érvelés konklúziójával (IB^*_8 -al), éppen az IB^*_7 -ban szereplő *ἐνεκα* kitétel miatt, ami csak annyit állít, hogy a vádló nem a vagyon *miatt* tört apja életére. IB^*_3 lényegében független IB^*_8 -tól, így a korábbi premisszák felvételével (IB^*_{1-2}) sem tudnánk levezetni IB^*_8 -at.

Természetesen nem az volt Lysias szándéka, hogy pusztán IB^*_8 -at bizonyítsa. Ebből a szemszögből ugyanis IB^*_8 konnotálhat egy olyan olvasatot is, miszerint a vádló mégiscsak megölte apját (noha nem a vagyon miatt). Egy ilyen hézagba könnyen belekapaszkodhat az ellenfél. Éppen itt bukik meg IB^* logikai elemzése: egy ideig (lehetséges, hogy) lehetséges a logikai rekonstrukció, de egy ponton megakad. Az érv célja azonban mégiscsak az, hogy a hallgatóságot meggyőzzük IB^*_8 -ról. Lysias ennek érdekében a következő indukciót alkalmazza:

- Ha X, Y, ... miatt nem ölhettem meg az apámat, akkor egyáltalán nincs olyan eset, ami miatt megölhettem az apámat.

Az érv induktív felfogását a „ὥστε πολλῶν ἐνεκα [...] προσήκει μοι αὐτὸν βούλεσθαι ζῆν.” megjegyzés is tovább erősíti. Ezzel ébreszt olyan rokonszenvet a hallgatóságban, ami valószínűtlenné, komolytalanná teszi IB^*_8 hamisságát, tehát a vád egyik részét. Amit Lysias alkalmaz, az az induktív következtetés Peirce óta abdukciónak nevezett fajtája: a konklúzióból következtet vissza a lehetséges premisszákra. Jelen esetben a „vádló megölte az apját” konklúzióból kell visszakövetkeztetni arra, hogy a vádló a vagyon miatt ölte meg az apját, esetleg az oligarchia idején követett el valamit ellene (és cáfolni ezeket).

Mindezek ellenére logikai szempontból néhány fontos tanulság mégiscsak levonható. Ha a rekonstrukciót nem találjuk túl

erőltetettnek, akkor megállapíthatjuk, hogy IB^*_3 -t a *modus ponens* (MP) egyszeri, IB^*_8 tételt pedig többszöri alkalmazásával egy $\{\varphi \rightarrow \psi, \psi \rightarrow \chi, \varphi\}$ formulaosztályból vezettük le. Annak ellenére, hogy MP az egyik (ha nem a) legfontosabb logikai szabály, túl nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk neki, hiszen az ilyen típusú következtetések nagyon mélyen gyökereznek minden hétköznapi társalgásban. MP iteratív alkalmazása viszont mégiscsak egy szinttel absztraktabb megközelítést kíván. Részletesebb kitérő nélkül egy fontos, további észrevételt is meg kell említeni:

IB^* egyik premisszája sem fordítható le aristotelési terminuslogikára, azonban propozicionális logikával már jól megközelíthető a formalizálás. Ezt a megfigyelést tovább általánosítva azt mondhatjuk, hogy a logikai gyakorlat érvelései többnyire nem illeszkednek bele az aristotelési sémákba. Ekkor jogos az a kérdés, hogy mégis mi a kapcsolat a logikai gyakorlat és az első logikai elmélet között, ha már a logikatörténeti modellben azt feltételeztük, hogy nem Aristotelés a kezdőpont. Minderről bővebben a 3.1-ben lesz szó.

2.4. Rágalmazás bizonyítása – DB rekonstrukciója

2.4.1. Általános megjegyzések

Logikai szempontból a beszéd legfontosabb részének rekonstruálása következik. A szűkebb elemzés a szöveg a (6-21) caputjaira terjed ki. Bár a felölelt rész a vádbeszéd terjedelmének igen jelentős része, az egész nem több, mint egy rövid következtetés hosszas tárgyalása. Első megközelítésre a probléma jogi értelmezéssel kapcsolatos, melyben a törvény két értelmezési gyakorlata, az *argumentum a contrario* és az *argumentum a simili* ütközik egymással. Esetünkben azonban teljesen irreleváns, hogy melyik értelmezést kell előnyben részesíteni.

Azt tudjuk, hogy törvény tiltja az *ἀνδροφόνος* (gyilkos, emberölő) használatát, mivel *ἀπόρρητος*. A vádlott védekezhet azzal, hogy

nem használt olyan tiltott szót, amit a törvény büntet, ugyanis *ἀνδροφόνος* helyett (*τὸν πατέρα*) *ἀπεκτονέναι* – apát megölni – kifejezést használta (6). Kisebb jóindulattal állítható, hogy Lysias ezt az állítást egy *jelentéselmélet* keretein belül igyekszik visszautasítani.

Világos, hogy az érv sarkalatos pontja az *ἀνδροφόνος* és a (*τὸν πατέρα*) *ἀπεκτονέναι* kifejezések szabad felcserélhetőségének kérdése. E tétel bizonyítása, a rágalmazás rábizonyításakor később, mint szükséges premissza szerepel. Ehhez azonban definiálnunk kell a felcserélhetőséget, de mindenek előtt azt a nyelv(filozófia)i keretet, amelyben mindezt kiviteleznénk. Később azt is látni fogjuk, hogy mind a nyelvi keret, mind a felcserélhetőség nemcsak a konkrét helyzetre ad választ, de *általánosságban* dönti el azt a kérdést, hogy tetszőleges kifejezések esetén a felcserélhetőség fenn áll-e. Ezek mind olyan általános, absztrakt gondolati csírák, amelyek a logikai elméletekben már teljességgel nélkülözhetetlenek²⁸. Természetesen ez a szándék koránt sem ennyire nyilvánvaló, valójában a kibontakozó definíciók, a jelentéselmélet egyfajta implicit megfogalmazás, amit a szövegből kell rekonstruálnunk. Esetünkben közel sincs olyan explicit próbálkozásról szó, mint sok platóni dialógus esetében, ahol a beszélgetőtársak pl. *X* definícióját keresik, és $X := Y + Z$. Dolgozatomban egyáltalán nem tárgyalom, de érdekes terület összevetni, a szónoki beszédek definíciókísérleteit a korabeli filozófusok (Platón korai dialógusai) definícióival.²⁹

2.4.2. Lysiasi „jelentéselmélet”

Az a tény, hogy a modern logika születése elválaszthatatlan bizonyos nyelvfilozófiai problémáktól arra int minket, hogy az ókori

²⁸ Az általános absztrakció, mint logikai alapelv fontosságáról bővebben: SNELL, B.: *The Discovery of the Mind in Greek Philosophy and Literature*. Dover Publications, 1982. 191-272.

²⁹ A platóni definíciók összehasonlításához adna támpontot: SANTAS, G. X.: Socrates, *Philosophy in Plato's Early Dialogues*. 97-135.

logika vizsgálatakor is legyünk figyelmesek, ha nyelvi kérdésekkel találkozunk. A következő összefüggés állapítható meg modern és ókori vonatkozásban: míg a modern logikának az aristotelési/skolasztikus rendszertől való szakítását jelentős mértékben nyelvi kérdések motiválták (Frege, Russell, Wittgenstein), addig ókori viszonylatban a logikai gyakorlatból az elméletbe való átmenetet olyan nyelvi problémák készítették elő, amelyek a filozófián kívüli szélesebb körökben (szofista mozgalom, retorika) is nagy népszerűsége tette szert. A nyelv felé fordulás tehát a logikatörténet mindkét nagy paradigmaváltásakor fontos szerepet játszott.

A következő rekonstrukciónál lehet szörszálhasogatóbb, de elnagyoltabb megoldásokat is találni, ebben az esetben is igyekeztem egy arany középutat követni. A lysias „jelentésmélet” az alábbiakból érthető meg:

- i. [...] *nem a dolgok neveiről* (ὄνομα), *hanem azok jelentéséről/értelméről* (διάνοια) *kell vitatkozni* (7).³⁰

Máshol pedig:

- ii. [...] *ugyanis csak a [dolgok] megnevezésével bajlódsz, de a dolgokkal* (ἔργον) *nem törődsz, amelyeket a szavakkal megnevezünk* (10).³¹

Pontosan mit is állít e két rövid megjegyzés? Először is, Lysias definiálatlan terminusként kezeli a három fogalmat. Az ὄνομα, és az ἔργον esetében bizonyára a szokásos megfogalmazással van dolgunk, így nyugodtan mondhatjuk, hogy ὄνομα = (dolog) neve,

³⁰ [...] οὐ περὶ τῶν ὀνομάτων διαφέρεισθαι, ἀλλὰ τῆς τοῦτων διανοίας

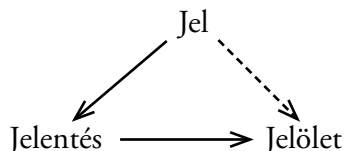
³¹ [...] εἴπερ μαχεῖ τοῖς ὀνόμασιν, ἀλλὰ μὴ τοῖς ἔργοις τὸν νοῦν προσέξεις, ὧν ἕνεκα τὰ ὀνόματα πάντες τίθενται.

megnevezése, ἔργον = a név denotátuma/referenciája, maga a dolog. A διάνοια esetében azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet. Azzal, hogy a διάνοια-t jelentésre/értelemre fordítjuk, még egyáltalán nem mondtunk semmit magáról a jelentésről, kivéve azt, hogy valami más, mint az ἔργον.

Lysias mindkét esetben egyértelműen elutasítja, hogy a jelekről (ὄνομα) bármilyen következtetésben, definícióban stb. önmagában komolyan kellene foglalkozni. Mai kifejezéssel élve a nyelvi jelek konvencionálisak, kontingens módon fejezik ki a jelentést és azt, amihez kapcsolódnak. Ám i) és ii) is a nyelvi jelekhez kapcsolódó különböző aspektusokat emeli ki. Míg i) a névhez tartozó értelmet (διάνοια) hangsúlyoz, addig ii) a név által megnevezett (megjelölt) dologra (ἔργον) hívja föl a figyelmet.³² De mégis mi a viszony e három terminus között? A következő sorok ebben adnak némi eligazítást:

- iii. *Sokkal több munka lenne a törvényhozónak az összes megnevezést leírni, amik ugyanazt a jelentést bírják, ezért egyen keresztül az összesre utal (7).*³³

Tehát a nevek (jelek) a jelentésük által vonatkoznak a referenciájukra. (Azaz nem érdekes, ha két név különbözik, ha egyszer ugyanaz a jelentésük, és ezáltal a referenciájuk is). Ezt szemlélteti az alábbi ábra is:

³² Egy hármas felosztás elképzelése ugyan, megjelenik az Organonban is, de teljesen más vonatkozásban – Arist. de Inter. I. 16a

³³ πολὺ γὰρ ἔργον ἦν τῷ νομοθέτῃ ἅπαντα τὰ ὀνόματα γράφειν ὅσα τὴν αὐτὴν δύνανται ἔχει· ἀλλὰ περὶ ἑνὸς εἰπὼν περὶ πάντων ἐδήλωσεν.

De ez nem más, mint a jól ismert Frege-háromszög, amit Frege persze sosem rajzolt le. A hasonlóság ellenére vonatkoztassunk el Fregetől, hiszen ahogy említettem nincs ismeretünk arról, hogy Lysias pontosan mit is értett jelentés alatt. Ezért sem beszélhetünk tényleges jelentéseméletről, ezért sem érdemes belebonyolódni az összehasonlításokba.

Jelölési konvenciók – 1) A továbbiakban legyen φ egy tetszőleges mondat, $\varphi^{[a/b]}$ pedig az a mondat, amit $-b$ ől úgy kapunk, hogy egy benne szereplő a „alkatrész” (esetleg minden) előfordulását b -re cseréljük. Gondolatmenetünkben most arra keresünk választ, hogy az így kapott csere során milyen feltételek mellett marad ekvivalens a két kifejezés, azaz $\varphi \Leftrightarrow_{\mathcal{L}} \varphi^{[a/b]}$, ahol $\Leftrightarrow_{\mathcal{L}}$ a két mondat lysiai értelemben vett ekvivalenciáját jelenti.

2) Vezessük be a g : Név $\rightarrow$ Jelentés és a h : Jelentés $\rightarrow$ Jelöllet függvényeket. Ekkor $(h \circ g)$ az a dolog, amit a jel jelöl $g(a) = \alpha$ jelentés által.³⁴ A természetes nyelvben nyilván nem minden szóhoz tartozik α jelentés vagy x dolog. Egy artikulátlan szósor kimondásakor (vagy logikában egy nem jólformált kifejezés esete) biztosan nem áll fenn semmilyen kapcsolat. A 10. beszédben azért korlátozhattuk magunkat olyan esetekre, ahol fennál ilyen kapcsolat, mert a beszéd szempontjából teljesen irreleváns az, amikor nem.

Ezek tükrében Lysiasnak valahogy számot kell adnia arról, hogy általánosságban mikor áll fenn $\varphi \Leftrightarrow_{\mathcal{L}} \varphi^{[a/b]}$, valamint arról, hogy az $\alpha\eta\delta\rho\phi\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ és a $(\tau\acute{o}\nu\ \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha)\ \acute{\alpha}\pi\epsilon\kappa\tau\omicron\nu\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota$ valóban kielégítik-e a megadott feltételeket. Az a korábbi megjegyzés, miszerint a nevek csak annyiban érdekesek, amennyiben kapcsolatot teremtenek a hozzájuk tartozó jelentés és az általuk megjelölt tárgy között kulcsfontosságú. Eszerint a nevek felcserélhetőségekor is csak a nevekhez kapcsolódó jelentést és jelölétét kell figyelembe venni, amit éppen

³⁴ Egy dolog megnevezésére a latin abc kezdőbetűit ($a, b, c, \dots$) a jelentésre a görög abc kezdőbetűit ($\alpha, \beta, \gamma, \dots$) és a tárgyra a latin abc utolsó betűit ($x, y, z, \dots$), mint változókat használom.

$(\text{h}\circ\text{g})$ fejez ki. Például, ha van két tetszőleges a , b nevünk, hogy $(\text{h}\circ\text{g})(a)$ és $(\text{h}\circ\text{g})(b)$, akkor természetesen előfordulhat olyan eset, hogy $x = y$, de $a \neq \beta$. A következő definíciónk a nevekhez tartozó jelentés-jelölet egy kitüntetett együttállását határozza meg, ami nem más, mint a két név lysiai szinonimitása ($\delta\nu\omicron\mu\alpha\tau\alpha\ \tau\eta\nu\ \alpha\upsilon\tau\eta\nu\ \delta\upsilon\nu\alpha\mu\iota\nu\ \xi\chi\epsilon\iota\nu$):

Definíció (Szinonímia): Legyenek a és b tetszőleges nevek. a szinoním b -vel ($a \sim_{\mathcal{L}} b$), ha van olyan $\text{g}(a) = \alpha$, és $\text{h}(b) = \beta$ jelentés, hogy $\alpha = \beta$.

A definícióból következik, hogy ekkor $(\text{h}\circ\text{g})(a) = (\text{h}\circ\text{g})(b)$. Nem nehéz belátni, hogy $a \sim_{\mathcal{L}} b$ ekvivalenciareláció, továbbá azt, hogy a szinonimak felcserélhetők: $(\varphi \Leftrightarrow_{\mathcal{L}} \varphi^{[a/b]}) \Leftrightarrow a \sim_{\mathcal{L}} b$. Erre a következő gondolatmenet vezet rá:

- i) Jelentéselméletünkben a nyelvi jelek önmagukban különböznek (7,10).
- ii) Legyen a és b nevek között $a \sim_{\mathcal{L}} b$.
- iii) a , b lényeges összetevői ii) miatt megegyeznek.
- iv) $\varphi \Leftrightarrow_{\mathcal{L}} \varphi^{[a/b]}$ pedig i) és iii)-ból.

Ezen a ponton érhetne szemrehányás, hogy a felcserélhetőség ilyen megfogalmazását egyetlen szöveghellyel sem támasztottam alá. Egyáltalán ne legyen meglepő, ha mindezt explicite nem találjuk a szövegben, lévén hogy nem nyelvfilozófiai műről, hanem a logikai gyakorlat egy bírósági peréről van szó. A fentebbi definíció egy rekonstrukció, melyre (8-21) caputok engednek következtetni. Minthogy ezek 2.4.3.-t is hivatottak alátámasztani, ismertetésüket didaktikai okok miatt később tárgyalom.

2.4.3. Az $\alpha\eta\delta\rho\phi\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ és a $(\tau\acute{o}\nu\ \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha)\ \alpha\pi\epsilon\kappa\tau\omicron\nu\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota$ felcserélhetősége Logikai szempontból Lysiasnak most bizonyítania kell, hogy a két kifejezésre ($\alpha\eta\delta\rho\phi\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ és $\tau\acute{o}\nu\ \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\ \alpha\pi\epsilon\kappa\tau\omicron\nu\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota$) miért áll $\sim_L$, ennél fogva az utóbbi használata miért ugyanúgy büntetendő. A szövegben a következő eligazítást találjuk:

I) [...] és mindenki tudja, hogy mindenki, aki embert ölt, az gyilkos, és minden gyilkos embert ölt (7).³⁵

Melynek az alábbi két értelmezés tulajdonítható:

I') *Nem igaz az, hogy X embert ölt, de nem gyilkos és fordítva.*

I'') *Nem igaz, hogy Y azt gondolja, hogy X embert ölt, de nem gondolja azt, hogy gyilkos és fordítva.*³⁶

I) fordításában a hagyományos, Auger kiegészítésével ellátott olvasatot követtem, így I') – I''), valamint a továbbiak is ezt az értelmezést követik. A többi lehetőség eltérő következményeire, különbségeire itt most nem térek ki. Míg I') egy extenzionális, addig I'') egy intenzionális kontextusban helyezi el a fenti mondatot. I) nélkülözhetetlen annak érdekében, hogy bizonyítást nyerjen Theomnéstos rágalmozása. Legyen továbbiakban az „embert öl” := $\hat{a}$ és „gyilkos” := $\hat{b}$. Lysias egy lehetséges gondolatmenetét az alábbiakban rekonstruálhatjuk úgy, hogy $\hat{a} \sim_L \hat{b}$ fennálljon.

Felmerülhet az a kérdés, hogy Lysias miért nem ad konkrét magyarázatot $\hat{a}$ és $\hat{b}$ felcserélhetőségére, de példák sokaságával megoldottnak véli a problémát. Esetleg szofista csúsztatással van dolgunk? Meglátásom szerint nem. A (8-21) caputok példáiból tisztán látszik, hogy $\hat{a}$ és $\hat{b}$ szinonimitását azzal igazolja, hogy

³⁵ [...] καὶ πάντας εἰδέναι ὅσοι <ἀπεκτόνασι τινας, καὶ ἀνδροφόνοι εἰσὶ, καὶ ὅσοι> ἀνδροφόνοι εἰσὶ, καὶ ἀπεκτόνασι τινας.

³⁶ Y-ről feltesszük, hogy ismeri az ógörög nyelvet, és kompetens nyelvhasználó.

I)-t magától értődő, *analitikusan* bikondicionális állításnak érti, melynek igazságát pusztán szavainak jelentéséből (használatából?) nyerjük. Az, hogy $\hat{a}$ és $\hat{b}$ extenziója megegyezik világos I) megfogalmazásából, az hogy jelentésük is, arra a „*mindenki tudja*” kitétel enged következtetni. Azaz egy kompetens ógörög nyelvhasználó (Lysias szerint) sosem kérdőjelezné meg I') igazságát, mert tagadása önellentmondás lenne. Nevezzük I)-típusúnak a „*Minden dolog akkor és csak akkor a, ha b is.*” formájú mondatokat. Ekkor triviálisan igaz, hogy:

- a) Minden I)-típusú mondat a terminusa felcserélhető b -vel bármely olyan mondatban, az előfordul.
- b) $\hat{a} \sim_L \hat{b}$ fennáll a) miatt.
- c) $\varphi \Leftrightarrow_L \varphi^{[\hat{a}/\hat{b}]}$ pedig b) miatt.

Lysias további példákat is ad, melyekből kiderül többek között, hogy $\rho\delta\omicron\kappa\acute{\alpha}\kappa\kappa\eta \sim_L \xi\acute{\upsilon}\lambda\omicron\nu$ (16), $\rho\acute{\iota}\pi\tau\omega \sim_L \acute{\alpha}\rho\omicron\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ (9) stb. Ezeknek többnyire rhétorikai funkciójuk van, de a példákön keresztül bemutatott indukció a logikai bizonyításnak mégiscsak tartogat egy fontos elvet:

Ha egy mondatban van két a , b szó, melyek egy I) típusú mondat terminusai, akkor ezekre minden további nélkül áll $a \sim_L b$.

Ez voltaképpen a)-c) egy megfogalmazása. Mindezek után már készen állunk a teljes gondolatmenet rekonstruálására (továbbiakban DB*).

DB* rekonstrukciója:

DB [*] ₁ – Ha valaki az <i>ἀνδροφόνος</i> kifejezést használja, akkor, mivel <i>ἀπόρρητος</i> , büntetendő.	
DB [*] ₂ – A vádlott a (<i>τὸν πατέρα</i>) <i>ἀπεκτονέει</i> kifejezést használta.	
DB [*] ₃ – Az <i>ἀνδροφόνος</i> és a (<i>τὸν πατέρα</i>) <i>ἀπεκτονέει</i> egy bikondicionális állítás alanya/állítmánya lehet.	[Azaz I) elfogadása]
DB [*] ₄ – <i>ἀνδροφόνος</i> $\sim_L$ (<i>τὸν πατέρα</i>) <i>ἀπεκτονέει</i>	[DB [*] ₃ -ból]
DB [*] ₅ – A (<i>τὸν πατέρα</i>) <i>ἀπεκτονέει</i> helyettesíthető bármely mondatban az <i>ἀνδροφόνος</i> szóval.	[DB [*] ₃ és DB [*] ₄ -ból, MP]
DB [*] ₆ – Ha valaki a (<i>τὸν πατέρα</i>) <i>ἀπεκτονέει</i> kifejezést használja, akkor, mivel <i>ἀπόρρητος</i> büntetendő.	[DB [*] ₅ DB [*] ₁ -ből]
DB [*] ₇ – $\therefore$ A vádlott büntetendő.	[DB [*] ₆ és DB [*] ₂ -ból MP]

Elvárásainknak megfelelően a premisszák rekonstruálása után DB^{*}₇ valóban levezethető, ugyanis $\{DB^*_3, DB^*_4\} \Rightarrow DB^*_5, \{DB^*_5, DB^*_1\} \Rightarrow DB^*_6$ és $\{DB^*_6, DB^*_2\} \Rightarrow DB^*_3$, függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e a premisszákat, mert a logikai szerkezet csak annyit állít, hogy *ha* premisszáink igazak, *akkor* konklúziónk nem lehet hamis. Konklúzív következtetést pedig akkor kapunk, ha ténylegesen mindenki igaznak tartja DB^{*}₁₋₆ premisszákat. Hasonló a helyzet, ha a példák valamelyikével helyettesítünk.

2.4.4. Megjegyzések DB^{*} rekonstrukciójához

Fontos észrevétel, hogy I) nem csak DB^{*} sarkalatos, de egyben kritikus pontja is. Nem arról van szó, hogy I) magától értődő állítás, ezért *a* és *b* minden mondatban felcserélhető, hanem arról, hogy *ha* elfogadjuk, hogy I) magától értődő, *akkor a* és *b* minden mondatban felcserélhető. Természetesen elképzelhető, hogy valaki

kifogásolja I)-t, azaz tudunk értelmesen érvelni ellene (mondjuk egy más jelentésméletben). Ekkor viszont Lysiasnak már más úton kellene bizonyítania a két név felcserélhetőségét. Ez esetben a feltételezett premisszákból még mindig levezethető a konklúzió, de az érvelés maga már nem lesz konkluzív. Mindezek tükrében megállapítható, hogy a logikai gyakorlat (bíróági tárgyalások) deduktív bizonyításainak is van egy pragmatikai *sikerességfeltétele*:

DB sikerességet befolyásolják rhétorikai fogások.³⁷

Éppen ez teszi nehézkessé a beszédek logikai elemzését. A sokszor nyilvánvalóbb rhétorikai elvektől, melyek a konkluzivitást (vagy annak tartását) hivatottak alátámasztani, nehéz rekonstruálni magát DB-t.³⁸ Külön hangsúlyozni sem kell, de érvelésében Lysias az *argumentum a simili* elvet követi. Ezt a már említett (7) részlete is alátámasztja. Annak pedig, hogy vannak szinonim elnevezések (*ὄνοματα τὴν αὐτὴν δύνανται ἔχειν*) egyik oka éppen a nyelvi jelek konvencionálisitása, melyek használatuk során változhatnak:

[...] mert a dolgok ugyanazok most és régen, de egynéhány neve nem ugyanaz most, mint korábban (20).³⁹

A (7) és (20) gondolata általánosan a következőképpen összegezhető: neveink változnak ugyan, de amennyiben csak a nevek különböznek egymástól, annyiban a két név szabadon felcserélhető. Továbbá ha magára I)-re alkalmazzuk $\sim_L$ -t, akkor éppen a $\varphi \rightarrow \varphi$ logikai igazság egyik esetét kapjuk, ha viszont I')-re akkor pedig $\neg(\varphi \wedge \neg\varphi)$ alakját kapjuk. Megjegyezhető, hogy ez a két ekvivalens állítás később Philónnál található a kondicionális definíciója

³⁷ De a sikeresség nem befolyásolja a „logikusságot”, attól még, hogy az érv nem sikeres, logikailag lehet érvényes.

³⁸ A sikerességet elősegítő rhétorikai fogások a következők: 1) Lysias időt sem hagy I) megkérdőjelezésére, 2.) részletesen nem fejt ki miért áll I), helyette 3) jólhangzós példákkal használ.

³⁹ [...] ὅτι τὰ μὲν πράγματα ταῦτά ἐστι νῦν τε καὶ πάλαι, τῶν δὲ ὀνομάτων ἐνίοις οὐ τοῖς αὐτοῖς χρώμεθα νῦν τε καὶ πρότερον.

kapcsán.⁴⁰ Bár nagyon kevés ismeretünk van a megarai-sztóikus elméletekről, ez az észrevétel mégiscsak Kneale-ék azon megjegyzését erősíti, miszerint szoros kapcsolatot kell feltételeznünk a sztoikus logika valamint a hétköznapi érvelés (logikai gyakorlat) között.

2.4.5. Theomnéstos érvének rekonstrukciója

Lysias 10. beszéde – ellenben a legtöbb perbeszéddel – abban a szerencsés helyzetben van, hogy nemcsak rekonstruálható benne az ellenfél érvelése, de annak logikailag problémás mivolta is könnyen kimutatható. A fentiek alapján bizonyítható, hogy Theomnéstos a persorozat során összességében inkonzisztens premisszákat használ.

Definíció (inkonzisztencia/konzisztencia): Egy Γ premisszahalmaz inkonzisztens, ha Δ -ból a nyelv minden mondata levezethető. Konzisztens, ha nem inkonzisztens.

Az inkonzisztencia tehát nem más, mint az ellentmondásosság köznapi fogalmának megfelelő precíz, logikai fogalom. Erre a legyszerűbb példa a $\{\varphi, \neg\varphi\}$ formulaosztály. A perbeszéd esetében ez a következőket jelenti: Theomnéstos a persorozat egy korábbi alkalomával olyan Γ premisszahalmazból érvelt, melynek következménye p állítás, azonban a jelenlegi perben már olyan Γ' -t használ, melyből $\neg p$ következne. A két premisszahalmaz, tehát $\Gamma \cup \Gamma'$ lesz összességében inkonzisztens. Ez fatális hiba, melyre Lysias fel is hívja a figyelmet:

Nem szégyen, hogy amikor a téged megrágalmazó ellenségeidet meg akarod bosszulni, úgy érted a törvényeket, ahogyan most én, de valahányszor a törvényekkel szemben rágalmazol, nem gondolod méltónak az igazságszolgáltatást (13)?⁴¹

⁴⁰ KNEALE, W – KNEALE, M.: *A logika fejlődése*. 131-140.

⁴¹ οὐκ οὖν δεινόν, εἰ ὅταν μὲν δέῃ σὲ κακῶς ἀκούσαντα τοὺς ἐχθροὺς τιμωρεῖσθαι, οὕτω τοὺς νόμους ὥσπερ ἐγὼ νῦν λαμβάνεις, ὅταν δ' ἕτερον παρὰ τοὺς νόμους εἴπῃς κακῶς, οὐκ ἄξιόις δοῦναι δικήν;

(12)-ből kiderül, hogy az „[...] úgy érted a törvényeke” arra vonatkozik, hogy korábban Theomnéstos is ugyanolyan premisszákat használt, mint Lysias az DB* bizonyításakor, azzal a különbséggel, hogy itt a $\rho\iota\pi\tau\omega \sim_{\mathcal{L}} \alpha\pi\omicron\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ ekvivalenciát tételezi:

*És te magad is pereskedtél Lysitheossal rágalmazás miatt, aki azt mondta, hogy elhajítottad a pajzsodat. De ez elhajításról a törvényben egy szó sem esik; ha valaki pajzseldobással vádol meg valakit, ötszáz drachmát legyen köteles fizetni.*⁴²

De a 10. beszéd alkalmával a döntőbíró előtt Theomnéstos már egy ellenkező stratégiával védekezett:

*[...] mert nem a kimondhatatlanok közül való, ha valaki azt mondja, hogy „megölte valakinek az apját”, ugyanis a törvény nem ezt, hanem az „apagyilkost” tiltja mondani (6).*⁴³

Persze az önmagában még nem inkonzisztens, hogy Theomnéstos elfogadja a $\rho\iota\pi\tau\omega \sim_{\mathcal{L}} \alpha\pi\omicron\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$, de visszautasítja az $\alpha\kappa\omicron\mu\phi\acute{o}\nu\omicron\varsigma \sim_{\mathcal{L}} (\tau\omicron\nu\ \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha) \alpha\pi\epsilon\kappa\tau\omicron\nu\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota$ állításokat.⁴⁴ Ez teljesen legitim álláspont, amit 2.4.4 meg is említettem. Az inkonzisztencia inkább abban keresendő, hogy míg (12-13)-ban Theomnéstos elfogadja

⁴² καὶ αὐτὸς μὲν Λυσιθέῳ κακηγορίας ἐδικάσω εἰπόντι σε ἔρριφέναι τὴν ἀσπίδα. καίτοι περὶ μὲν τοῦ ῥῖψαι οὐδὲν ἐν τῷ νόμῳ εἴρηται, ἐὰν δὲ τις εἴπῃ ἀποβεβληκέναι τὴν ἀσπίδα, πεντακοσίας δραχμὰς ὀφείλειν κελεύει.

⁴³ ὥς οὐκ ἔστι τῶν ἀπορρήτων, ἐὰν τις εἴπῃ τὸν πατέρα ἀπεκτονέναι· τὸν γὰρ νόμον οὐ ταῦτ' ἀπαγορεύειν, ἀλλ' ἀνδροφόνον οὐκ ἔαν λέγειν. A magyar szövegben a szimmetria kedvéért fordítottam az ἀνδροφόνος-t apagyilkosra. Ha szó szerint ragaszkodunk a görög szöveghez, akkor a felcserélhetőség nem a „megölni valakinek az apját” és az „apagyilkos” szón múlik, hanem a megölni és gyilkolni kifejezéseken.

⁴⁴ Lehetséges magyarázat lehetne, hogy Theomnéstos megmutatja, mégis miért nem áll fenn a vád esetén ἀνδροφόνος (τὸν πατέρα) ἀπεκτονέναι, azonban $\rho\iota\pi\tau\omega \alpha\pi\omicron\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ miért teljesül. Itt erről szó sincs, Theomnéstos vádlótként csak a törvényre hivatkozik, hogy az „mást” mond, de vádlóként már ezt figyelmen kívül hagyja.

a szinonimek felcserélhetőségét, addig (6)-ban védelmét már egy olyan premisszára építi, ami éppen ezt az elvet tagadja.

3. Kapcsolatok a logikai elmélettel

3.1 Aristotelés és a logikai gyakorlat

Ha a logikatörténeti szemléletünk szerint Aristotelés elmélete nem egyszerűen a fejből pattant ki, de azt mintegy előkészítette egy olyan logikai gyakorlat, amely nemcsak a filozófiában és matematikában érhető tetten, akkor legalább érintőlegesen tárgyalni kell azokat a kapcsolatokat, melyek révén az 1. fejezetben bemutatott logikatörténeti modell több lesz, mint pusztá feltételezés.

Lysias 10. beszéde kapcsán egy sor olyan alapvető logikai elvvel találkozhattunk, melyekre az érvek rekonstuálásakor nem tértem ki, de ismertetésüket most pótlom. Mai, de még aristotelési szemmel nézve is a legtöbb alapvető logikai törvényre mégsem térek ki, a tárgyalandók közül némelyek viszont minden bizonnyal nem lesznek kielégítőek. Ennek egyszerű oka, hogy az itt levonható tanulságokat kizárólag a 2. fejezetben rekonstuált 10. beszédből veszem. Ennélfogva természetes, ha bizonyos logikai jelenségek meghaladják a szöveg korlátait. Megeshet, hogy a trivialisítások mellett idejét múlt megfogalmazásokkal/kérdésekkel találkozunk. A fejezet szempontjából ez természetes, ugyanis egyáltalán nem hivatott új megközelítéseket bemutatni, célja mindössze az, hogy valami átmenetet nyújtson az elmélet és az azt megelőző logika gyakorlat között.

3.1.1. Szillogisztika vs. szónoki érvek

2.3.1-ben éppen csak megemlítettem, hogy az aristotelési szillogisztika és az esetünkben tárgyalt érvek között komoly disszonancia

van. Ez az aristotelési logika szintaxisának ismertetésekor bizonyossá fog válni. Ha EA az *Első Analitika* elmélete, akkor az ehhez tartozó nyelv szintaxisa a következőképpen adható meg:

EA fölötti abc – $\mathcal{L}_{EA}$ egy olyan halmaz, amely tartalmazza azokat (és csak azokat) a szimbólumokat, amelyekből EA nyelve felépül.

- i) Logikai konstansok: $\text{Log} = \{a, e, i, o\}$
- ii) Nemlogikai konstansok (aristotelési terminusok):

$$\text{Con} = \{T_1, \dots, T_n, \dots\}$$

$$\text{végül } L_{EA} = \text{Log} \cup \text{Con}$$

EA kifejezései – A következő szabály megadja L_{EA} -ból képezhető azon formulákat, amik EA jólképzett formuláit generálja:

- ha x és y ⁴⁵ nemlogikai konstansok, akkor

xay – intuitív jelentés: „Minden x az y .”

xye – intuitív jelentés: „Nincs olyan x , hogy y .”

xiy – intuitív jelentés: „Van olyan x , hogy y .”

xoy – intuitív jelentés: „Némely x nem y .”

jólképzett formula és semmi más nem az. (Minden, amit EA elmélet keretein belül megfogalmazhatunk, azt i)-iv) egyértelműen meghatározza). $\mathcal{L}_{EA}$ szemantikáját nem kell definiálni (elég az intuitív jelentés), a példák megállják helyüket a szintaxis szintjén is.

Mivel a továbbiakban azt szeretnénk megvizsgálni, hogy Lysias 10. beszédének egy-egy érvelése milyen viszonyban van EA elmélettel, azaz a beszédben rekonstruált bizonyítások egyáltalán értelmezhetőek-e elméletünkben, definiálnunk kell azt, hogy mi számít bizonyításnak EA-ban.

⁴⁵ x, y nem tárgynyelvi változók (ebben az interpretációban $\mathcal{L}_{EA}$ nem is tartalmaz változókat), hanem metanyelvi változók, amelyek nemlogikai konstansokat reprezentálnak.

Definíció (Bizonyítás EA-ban): Egy bizonyítás EA-ban egy $\langle P, c \rangle$ pár, ahol P a premissziák (kételemű) halmaza, c a konklúzió. P elemei és c EA kifejezések és P elemei egy közös terminust tartalmaznak.

Ekkor a beszéd egy bizonyításának következő fordítása lesz EA-ban:

ID* ₁₋₃	Fordítás EA-ban
ID* ₂ – Ha valaki 13 éves, akkor nincs tudatában, hogy mi az oligarchia s nem képes segíteni bajban lévő apjának.	AaB
ID* ₁ – A vádló 13 éves volt, amikor a harmincak megölték apját.	A
ID* ₃ – A vádló nem volt tudatában, hogy mi az oligarchia, és nem volt képes segíteni bajban lévő apjának.	B

Tisztán látható, hogy egyedül ID*₂-nek van fordítása (aristotelési kifejezés) a szillogisztikában. De ekkor maga az érv sem lehet bizonyítás az *Analitikában*. Hasonló fordítási kísérlet a többi érv esetében is végigzongorázható, de ne lepődjünk meg, ha többnyire sikertelen a próbálkozás. Tehát arról lenne szó, hogy az aristotelési elmélet egyáltalán nem illeszkedik bele a logikai gyakorlatba? Nincs kapcsolat a gyakorlat és az aristotelési elmélet között? Persze a kérdés önmagában rossz. Ha abból indulunk ki, hogy a logikai elmélet fejlődését befolyásolhatja az empirikus, gyakorlati tényező, akkor hasonló fejlődésről Aristotelés esetében is lehet beszélni. Ekkor a párhuzamot nem féltetlenül Aristotelés kész elméletében kell keresnünk, melynek kidolgozott formáját egy sereg tudományelméleti, metafizikai, érveléstechnikai kérdés alakította, hanem azokban a művekben, ahol a hétköznapi érvelés és annak szabályai töltik

be a központi szerepet. A *Rhétorika* mellett gondolok itt elsősorban a *Szofisztikus Cáfolatokra* (SE) és a *Topikára* (T). A továbbiakban egyáltalán nem célom Aristotelés nem szillogisztikus logikájáról beszélni (teljeséggel túlhaladná a dolgozat kereteit), de az mégiscsak tény, hogy ha hasonló fordításokat végzünk SE-ban bemutatott érveken, akkor nem lesz kérdéses, hogy az abban felmerülő problémákra Aristotelés egyáltalán nem a *terminuslogika* keretein belül keres megoldásokat.⁴⁶ Ennélfogva a bemutatott érvelési hibák és szónoki beszédek bizonyításai között logikai szerkezetükben szoros kapcsolat van. Ez az egyezés pedig arra int bennünket, hogy Aristotelés korai logikai műveit ne (csak) az *Analitikák* szemszögéből, de a logikai gyakorlat felől is vizsgáljuk. Meggyőződésem, hogy SE és T a logikai gyakorlatból az elméleti keretek felé tett első próbálkozás. Próbálkozás, hiszen a vállalkozás majd csak EA -ban teljeseedik ki.

3.1.2. Nyelvi keret DB*-ben és SE-ban

A (modern) logika egyik legfontosabb fejezete a szemantika. A deduktív rendszerben megadott szimbólum manipuláló szabályok megadása helyett a nyelvi elemek jelentésének feltárása a cél. A természetes nyelv esetében ez a kérdés a nyelvi jelek és a világ közötti viszony leírása. Nagyon fontos korrespondencia, hogy mind DB*, mind SE az érvek felsorakoztatása közben megszabja azt a nyelvi keretet, amelyben értelmezni kívánják a problémákat. Egy ilyen keret nélkül se Lysias nem tudná bizonyítani a rágalmazást, se Aristotelés feloldani a nyelvtől függő érvelési hibákat.⁴⁷ Fontos a különbségekre is felhívni a figyelmet. Ezek fő oka elsősorban a háttérmotivációkban keresendő. Míg Lysias arra a kérdésre keres választ, hogy hogyan lehetséges az, ha *két a, b* névnek ugyanaz a jelentése, addig Aristotelés

⁴⁶ Néhány EA-ra lefordíthatatlan, de SE-ban mégis fontos példák: Soph. Elench. IV. 166a 35, V. 167b.

⁴⁷ Soph. Elench. 165a-165b20

SE-ben arra, hogy miért van az, hogy *egy* névnek lehet több jelentése (jelölete),⁴⁸ ami miatt követhetünk el nyelvtől függő szofizmákat.

Lényeges továbbá, hogy SE nyelvi kerete egyáltalán nem egy formális nyelvre alkalmazandó kritérium, a természetes nyelvhez fűz olyan megállapításokat, amelyek a természetes nyelv csúsztatásait hivatottak megmagyarázni, megoldani. Az, hogy Aristotelés nem a tudományos kutatásra alkalmas nyelvet vizsgálja, hanem a természetes nyelvhasználatot, újabb kapcsolatot jelent a logikai gyakorlattal.

3.2. Az igazság

A logika egyik alapfeladata, hogy szabatos definíciót adjon olyan fogalmakra, mint az igazság, levezethetőség stb. Egy beszéd logikai elemzésekor érdemes ezekre a kérdésekre is figyelni. A törvényszéki beszédekben általában két fogalompárral találkozunk, amelyek közelebb vihetnek egy logikai gyakorlat igazságértelmezéséhez: *δικη* és az *ἀλήθεια*. A *δικη*-t általában igazságtételnek szokták értelmezni, ami a tényállásra vonatkozik. Szóösszetételekben is az igazságtétel jogosságára, meglétére (*διδόναι δικην*) vagy éppen a per elvesztésére (nem a vesztes részére szolgáltatnak igazságtételt) (*ὀφλισκάνειν δικην*) utal. A 10. beszédben a *δικη* ilyen használata összesen nyolcszor fordul elő. Ez logikai szempontból ugyan nem releváns, de a *δικη* görög jogi terminológiája mégiscsak szoros kapcsolatban áll a számunkra sokkal érdekesebb *ἀλήθεια*-val.

⁴⁸ SE tisztán egy denotatív elmélet (jelentés = jelölet), ami kiderül Soph. Elench. 165a részeiből. Az, hogy a szó-dolog között nincs függvényszerű kapcsolat Aristotelés szerint szükségszerű: a véges szóhalmaz és a világ végtelen dolgai között nem lehet olyan halmazt definiálni, ahol van bijekció (de legalább szürjekció). Természetesen hibás a gondolat. Legyen $\mathcal{A} = \{\alpha, \beta\}$ egy tetszőleges nyelv abc-je. Ekkor a következő rekurzív szabály ω számosságával egyenlő halmazt ($\mathcal{B}$) generál $\mathcal{A}$ elemeiből: 1) $\alpha \in \mathcal{B}$, 2) ha $x \in \mathcal{B}$, akkor $\beta x \in \mathcal{B}$. Tehát véges halmaz elemeiből lehet (megszámlálhatóan) végtelen halmaz elemeit reprezentálni (van bijekció).

Lysias mindössze kétszer említi az ἀλήθεια-t, de ezek a szövegrészek annál fontosabb információkat árulnak el. Először IB* után, a tanúk felsorakoztatása előtt találjuk:

[...] *csaknem mindannyian tudjátok, hogy igazat (ἀλήθεια) beszélek (5).*⁴⁹

Másodszor pedig a szöveg végén:

[...] *a törvényhozó semmilyen engedménnyel sincs a felindulás iránt, de megbünteti a kijelentés tevőt, ha nem tudja bebizonyítani, hogy igaz (ἀλήθεια), amit mondott (30).*⁵⁰

Mindkét esetben arról van szó, hogy az ἀλήθεια egy *kijelentés* és a *valóság* közti kapcsolatot megteremtő reláció. Eszerint a következő definíciót lehet megfogalmazni: *egy kijelentés akkor és csak akkor igaz, ha az, amit állít, ténylegesen úgy is van.* Természetesen ez egy olyan implicit definíció, amit a szöveg értelmezéséből kapunk. Azt, hogy valami ténylegesen úgy van, ahogy a proposíció állítja Lysias (5)-ben éppen a szemtanúkkal igyekszik alátámasztani. Ezen a ponton nem lehet, nem gondolni Aristotelés igazságdefiníciójára!⁵¹

Persze mai szemmel néve borzasztóan közhelyes megállapításokat tettünk, ókori nézőpontból viszont óriási fordulat a korábbi felfogáshoz képest. Az igazság jogi értelmezése már előfeltételezi mindazt, amit Moravcsik kritériumként említ meg egy Aristotelés előtti logika vizsgálatakor: az igazság fogalma mentes kell, hogy legyen minden pozitív, értékközpontú, etikai-morális, vallási vonatkozásoktól.⁵² (Egy igaz barát hazudhat, egy igaz mondat lehet rossz hír).

⁴⁹ [...] σχεδὸν γὰρ ἐπίστασθε ἅπαντες ὅτι ἀληθὴ λέγω.

⁵⁰ [...] ὅτι ὁ νομοθέτης οὐδεμίαν ὀργὴν συγγνώμην δίδωσιν, ἀλλὰ ζημοῖ τὸν λέγοντα, εἰ μὴ ἀποφαίνη ὡς ἔστιν ἀληθὴ τὰ εἰρημένα.

⁵¹ vö. Arist. Metaph., IV.7., 1011b

⁵² MORAVCSIK, J.: „Logic Before Aristotle: Development or Birth?” 6-8.

3.3. Hamisság – Tagadás

Az igazságtól nem elválasztható alapvető logikai fogalom a hamisság. Az imént ismertetett ἀλήθεια definícióból igen könnyen megkapjuk a hamisság és tagadás fogalmát. A hamisság éppen az ἀλήθεια, mint reláció fennállását tagadja. A 10. beszéd esetében ez az elv is az (5) caputban található. Ha egy tetszőleges mondat hamis (esetünkben: „Igaz, hogy apámat megöltem.”), akkor nem igaz. Ha pedig nem igaz, akkor a tagadása igaz („Nem igaz, hogy apámat megöltem.”). Ez pedig a kizárt harmadik elve. Triviális, de mégis elengedhetetlen, ha egyzer igazságot akarunk szolgáltatni a két fél között.

A hamisság megfogalmazása közben becsempésztük a tagadást is. Jól látható, hogy ez a három (igazság – hamisság – tagadás) kéz a kézben járó fogalmak. Jellemző vonása a szónoki, de különösen a törvényszéki beszédeknek, hogy a tagadás, mint mondattagadó konnektívum funkcionál. Tehát, ha egy beszéd egy tetszőleges p vádjának tagadása a $\neg p$ kijelentés, akkor p vád akkor és csak akkor igaz, ha $\neg p$ hamis. A legáltalánosabb megfogalmazásban egy perbeszéd logikai szempontból csupán a $p \wedge \neg p$ állítás egyik összetevőjének bizonyítása. Nem kell hangsúlyoznom, hogy a törvényszéki beszédekkel a logikai gyakorlat már akkor elköteleződött egy kétértékű rendszer mellett, amikor a logikai elméletnek még nyoma sem volt. Moravcsik megjegyzi, amit a törvényszéki tagadásfogalom ki is elégít, hogy a mondattagadás egyik nagy előnye az, hogy szinte teljesen mentes a predikátumtagadásból felmerülő (Parmenidés, Platón, Aristotelés) ontológiailag terhelt kérdésektől.⁵³

⁵³ MORAVCSIK, J.: „Logic Before Aristotle: Development or Birth?” 8-10.

4. Összegzés, kitekintés

Dolgozatom motivációja mindvégig az volt, hogy 1) alátámassza a logikai gyakorlat érdemi tárgyalásának lehetőségét 2) kísérletet tegyen a szónoki beszédek (törvénytörvényes beszédek – Lysias 10. beszéde) logikai szemszögből való megközelítésre és 3) elhelyezze azt a logikai elmélet összefüggésében. Előtanulmányként többnyire csak magára a 10. beszéd logikai vonatkozásaira koncentráltam, más területekre az összehasonlítást igénylő kérdésekre nem tértem ki, éppen csak jeleztem azok előfordulását, fontosságát. A dolgozat tükrében három fontos terület merülhet fel a jövőben: (i) a logikai gyakorlat/szónoki beszédek és a szofizmus kapcsolata, (ii) a szónoki beszédek és a korai platóni dialógusok érveléseinek összevetése, (iii) Aristotelés korai logikai gondolkodása és a logikai gyakorlat befolyása. Mindhárom szoros kapcsolatban áll az absztrakt, elméleti módszerekkel, melyek további fontos információkat árulhatnak el tudományos gondolkodásunk kialakulásáról. Végezetül, noha szerényen, de remélem mégis erősítette ez a logikatörténeti rekonstrukció azt a filozófiai álláspontot, miszerint a logikát sincs okunk olyan tapasztalattól teljesen függetleníthető tudománynak feltételezni, ahol akár karosszékünkben ülve is alkothatunk elméleteket. Az elmélet empirikus oldalával ez esetben is számolnunk kell.

Bibliográfia

Hivatkozások

- ALLEN, J.: „Rhetoric and Logic.” in *A Companion to Greek Rhetoric*, szerk.: BLACKWELL, I. W., Blackwell Publishing, 2007. 350-365.
- BATEMAN, J. J.: „Some Aspects of Lysias’ Argumentation.” in: *Phoenix*, 16.3, 1962. 157-177.
- CORCORAN, J.: „Aristotle’s Natural Deduction System.” in: *Ancient Logic and Its Modern Interpretation*. 1974. 85-133.

- KANT, I.: *Kant's Introduction to Logic and His Essay on the Mistaken Subtlety of the Four Figures*. 1885.
- KNEALE, W – KNEALE, M.: *A logika fejlődése*. Gondolat Kiadó, 1987.
- KNORR, W.R.: „On the Early History of Axiomatics: The Interaction of Mathematics and Philosophy in Greek Antiquity.” in: *Theory Change, Ancient Axiomatics, and Galileo's Methodology. Proceedings of the 1978 Pisa Conference on the History and Philosophy of Science*. szerk.: HINTIKKA J. – GRUENDER D. – AGAZZI E., D. Reidel Publishing Company, 1979. 145-187.
- LUKASIEWICZ, J.: *Aristotle's Syllogistic*. Oxford Clarendon Press, 1957.
- MORAVCSIK, J.: „Logic Before Aristotle: Development or Birth?” in: *A Handbook of History of the History of Logic, Indian and Arabic Logic. I.* szerk.: GABBAY D. M. – WOODS, J., 2004. 1-25.
- RUZSA I. – MÁTÉ A.: *Bevezetés a modern logikába*. Osiris Kiadó, 2001.
- SANTAS, G.X.: *Socrates, Philosophy in Plato's Early Dialogues*. Routledge & Kegan Paul Books, 1979.
- SNELL, B.: *The Discovery of the Mind in Greek Philosophy and Literature*. Dover Publications, 1982.
- SZABÓ Á.: *A görög matematika*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület, 1997.
- TODD, S.C.: *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*. Oxford University Press, 2007.

Szövegkiadások, kommentárok, fordítások

- ADAMIK T.: *Arisztotelész: Rétorika*. Gondolat Kiadó, 1982.
- BOLONYAI G.: *LYSIAS BESZÉDEI*. OSIRIS KIADÓ, 2003.
- COPE, E. M. – SANDYS, J. E.: *Aristotle, Rhetoric I*. Cambridge University Press, 2009.
- MINIO-PALUELLO, L.: *Aristoteles, Categoriae et Liber de Interpretatione*. Oxford University Press, 1974.
- Posterior Analytics, Topica*. Loeb, Harvard University Press, 1997.
- ROSS, W. D.: *Aristotelis Topica et Sophistici Elenchi*. Oxford University Press, 1963.
- ROSS, W. D.: *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*. Oxford University Press, 1949.
- SZALAI S.: *Arisztotelész: Organon*. Akadémiai Kiadó, 1979.
- TODD, S. C.: *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*. Oxford University Press, 2007.